

Univerzita Palackého v Olomouci

Pedagogická fakulta

Úvod do studia jazyka

Mgr. Lukáš Hejsek, Ph.D.

Mgr. Milan Polák, Ph.D.

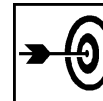
Olomouc 2015

Obsah

- 1 LINGVISTIKA JAKO VĚDNÍ DISCIPLÍNA
 - 1.1 Funkce jazyka
 - 1.2 Mluvená a psaná forma jazyka
 - 1.2.1 Vývoj písma
 - 1.3 Klasifikace jazyků
 - 1.3.1 Genetická klasifikace
 - 1.3.2 Typologická klasifikace
 - 1.3.3 Přirozené a umělé jazyky
 - 1.3.4 Primitivní jazyky
- 2 ZÁKLADNÍ JAZYKOVĚDNÉ KONCEPCE A SMĚRY V 19. A 20. STOLETÍ
 - 2.1 Historická a srovnávací gramatika
 - 2.2 Nové směry v lingvistice 19. století
 - 2.3 Strukturalismus
 - 2.3.1 *Strukturální koncepce*
 - 2.3.2 *Funkcionální koncepce*
 - 2.3.3 *Glosématická koncepce*
 - 2.3.4 *Konceptualistická koncepce*
 - 2.3.5 *Americký deskriptivismus*
 - 2.4 Generativistická koncepce
 - 2.5 Komunikačně–pragmatický obrat v lingvistice
 - 2.5.1 *Kritické zhodnocení starších pojetí jazyka a gramatických teorií*
 - 2.5.2 *Směry komunikačně–pragmaticky orientované lingvistiky*
 - 2.6 Psycholingvistika a její vývoj
 - 2.6.1 *Řečová komunikace a její modelování*
- 3 TEORIE ZNAKU
- 4 STRUKTURA JAZYKA A JEHO JEDNOTKY
 - 4.1 Fonologická rovina
 - 4.2 Morfologická rovina
 - 4.3 Lexikální rovina
 - 4.4 Syntaktická rovina
- 5 AKTUÁLNÍ OTÁZKY SOUČASNÉ LINGVISTIKY
- 6 VÝZNAMNÉ OSOBNOSTI ČESKÉ LINGVISTIKY A JEJICH ZAMĚŘENÍ – VÝBĚR

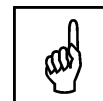
1 LINGVISTIKA JAKO VĚDNÍ DISCIPLÍNA

Cíle

- Definovat různá pojetí jazyka a vysvětlit jeho funkce.
- Vysvětlit tzv. model komunikace.
- Porovnat rozdíly mezi mluvenou a psanou podobou jazyka.
- Charakterizovat klasifikaci jazyků z různých hledisek.
- Popsat vývoj písma.
- Vysvětlit rozdíly mezi jazyky přirozenými, umělými a primitivními.

Pojmy k zapamatování

jazyk; funkce jazyka; model komunikace; základní; vývoj písma; písmo piktografické, ideografické, slabičné, hláskové; genetická a typologická klasifikace jazyků; afigující jazyky; umělý jazyk; primitivní jazyk

Lingvistika je společenská, humanitní disciplína; jazyk je společenský jev. Někteří jazykovědci však považovali jazyk za organismus (vyvíjí se, některé jazyky „rostou“, jiné zanikají, vymírají, srov. evoluční teorie), navíc se v jazykovědě využívají v metody typické pro přírodní vědy (např. ve fonetice, v matematické lingvistice) (Černý, 1998).

Předmět studia – jazyk.

Jazyk souvisí s myšlením. V mozku je uložena slovní zásoba, gramatika, znalost o spojitelnosti slov, údaje z oblasti fonetiky a fonologie, informace o soustavě grafémů, schopnost pracovat s tvary slov, obrovská slovní zásoba a prostředky nonverbální komunikace. To vše náš mozek „automaticky“ používá a přitom je zřejmé, že jde o skloubení obrovského množství informací a myšlenkových operací, které se musejí uskutečnit, abychom byli schopni vyslovit jedinou větu.

Psycholingvistika pracuje s pojmem **mentální encyklopedie**, což je soubor znalostí ze života člověka, jakýsi model světa v lidském mozku. S tím také souvisí **mentální slovník** a jeho zkoumání jak, v jaké formě jsou slova v mysli uložena, uspořádána, jak je možné je vyhledat, použít, jak se mentální slovník vytváří apod.

Lingvistika – slovo je jednotka systémová X **psycholingvistika** – slovo chápeme jako segment v proudu řeči.

Organizace mentálního slovníku: slova jsou uspořádána současně různými způsoby (Nebeská, 1992):

- na základě sémantických polí – *stůl, postel, židle, skříň*;
- na principu koordinace – *červená, modrá, zelená*;
- na principu subordinace – *barvy: červená, modrá, zelená*;
- na principu párového uspořádání – *muž – žena, den – noc*;
- na principu paradigmatického uspořádání – *červená, modrá, zelená... stůl, židle, postel...* (v tomto rámci je i uspořádání synonymické – *hodný, milý, dobrý*);
- na principu syntagmatického uspořádání – *krásná kniha, dítě spí, stavět dům, mluví potichu...* patří sem ustálená spojení;
- na principu gramatických kategorií – uspořádání na základě slovních druhů;
- na principu uspořádání na základě zvukové blízkosti – *miloučký/blizoučký, čitelný/znatelný* atd.;
- na základě frekvence výskytu slov.

Lingvistika v užším slova smyslu – tématem je jazyk, jeho prvky, struktura, hierarchie, vztahy mezi jednotlivými elementy, jejich funkce atd.

Například lze v jazyce vymezit roviny **fonologickou, morfologickou, lexikální, syntaktickou** a **textovou**.

Základními jednotkami těchto rovin jsou pak *fón* a *foném, morfém, slovo* či *lexém*, v syntaxi figuruje mimo jiné pojem syntagma, v textové rovině lze hovořit o koherenci a kohezi textu apod.

Co je jazyk? K čemu slouží? Jde o základní otázky, které se týkají podstaty a funkcí jazyka. Existuje množství definic, ale uveďme si jednu z nich, která je tradiční, ale vystihuje i ve své stručnosti odpověď na obě položené otázky.

„Jazyk je systém znaků sloužících k dorozumívání a k vyjadřování myšlenek.“ (Erhart, 1984: 7)

Důležitá pasáž textu

Lingvistika – jazykověda je věda o jazyce.

Jazyk je základním komunikačním prostředkem, slouží ke sdělování informací. Není však jediným prostředkem ke komunikaci, komunikovat lze i jinak než jazykem – gesty, znakovou řečí, kouřovými signály, bubny, morseovkou atd.

Edward Sapir (1921): *Jazyk je čistě lidský a neinstinktivní způsob komunikování myšlenek, citů a přání s pomocí soustavy znaků záměrně k tomuto účelu vytvářených.*

Obory lingvistiky lze rozdělit dle Černého (1998) podle toho:

1. **které jazyky zkoumá** (indoeuropeistika, orientalistika, amerikanistika, bohemistika... rusistika, anglistika, germanistika, hispanistika atd.),
2. **které oblasti studia jazyka jsou jejími předměty** (fonetika, fonologie, morfologie, syntax, lexikologie, sémantika, etymologie, stylistika...),
3. **jaké základní metody používá** (synchronní, diachronní, komparativní).

Z tohoto členění metod vyplývá další členění lingvistiky:

1. obecná;
2. synchronní;
3. typologická;
4. historická;
5. historicko-srovnávací.

Je třeba zdůraznit, že lingvistika je společenská, humanitní disciplína, přestože užívá také metody typické pro přírodní vědy, například pro matematiku, nebo metody, které vycházejí z matematických metod a byly použity primárně v jazykovědě.

Současná lingvistika má velmi široký záběr. Existuje velké množství tzv. *pomezních lingvistických disciplín* jako sociolingvistika, psycholingvistika, pragmalingvistika, neurolingvistika, rozvíjí se filozofie jazyka, sémantika a sémiotika, textová lingvistika ad. Existují desítky uznávaných jazykovědných koncepcí a teorií a vznikají další.

Problémem lingvistiky jakožto vědního oboru je relativně neustálená a nejednotná terminologie. Podobné jevy studovali a popisovali např. **Ferdinand de Saussure**, zakladatel moderní lingvistiky, lingvisté sdružení v PLK (Pražský lingvistický kroužek), **Louis Hjelmslev**, **Leonard Bloomfield** a **Edward Sapir**, **Noam Chomsky** a další. Každá z velkých osobností světové lingvistiky užívala v některých aspektech odlišnou terminologii, někdo v menší míře, ale někteří vědci, jako třeba Hjelmslev nebo Chomsky, zavádějí zcela nové termíny pro již známé entity. Přesto lze konstatovat, že základní pojmy jsou poměrně standardní a mezinárodně respektované.

Stejně tak jsou ustálená tzv. *lingvistická univerzália* (nejobecnější otázky jazykovědy), která lingvisté i filozofové zkoumají už celá staletí a tisíciletí. Tato univerzália, mezi něž patří otázky, co je to jazyk, k čemu slouží, jaké jsou jeho základní jednotky atd., tvoří předmět zájmu **obecné lingvistiky**. Za zakladatele tohoto oboru lze považovat opět **de Saussura**, který jako první zkoumal jazyk jako

ucelený systém, vymezil základní jednotky, vztahy mezi nimi, pojmenoval základní disciplíny a charakterizoval předmět jejich zájmu a naznačil další směry v lingvistickém bádání.

Dílo: **Kurs obecné lingvistiky** (1916), vydáno posmrtně, přeložil F. Čermák v roce 1989.

Kongeniální dílo, svým významem srovnávané s Einsteinovou teorií relativity. Kurs obecné lingvistiky ovlivnil i další humanitní disciplíny, i obory přírodní, např. antropologii. Pro Saussurovo učení se vžil název **strukturalismus**, který je znám např. i v literární vědě.

Okolnosti vzniku díla, předchůdci, vlivy, východiska, analogie, ohlasy po vydání, četné kritiky a nepochopení, kritická vydání, to vše je popisováno v podrobném komentáři, jehož autorem je italský lingvista **Tullio de Mauro**.

Jazyk slouží především k dorozumívání, tedy ke komunikaci. Model komunikační situace vytvořil původem ruský lingvista **Roman O. Jakobson**.

Jakobsonův model komunikace (Jakobson, 1995):

Činitelé komunikace: *vysílač, příjemce, kanál, sdělení, kód* – kódování, dekodování, *předmět komunikace* – téma, *kontext* – jazykový (souvislosti vyplývající z textu samého), mimojazykový (konsituace – soubor všech fyzických, psychických a společenských podmínek účastníků komunikace).

prostředí A				prostředí B	
			<i>téma</i>		
			<i>sdělení</i>		
			<i>signál</i>		
vysílač	kanál	příjemce	
	<i>kódování</i>		<i>dekodování</i>		
		kód			
		kontext			

1.1 Funkce jazyka

Systémové hledisko (Mathesius) – funkce **nominativní** (pojmenovávací), kdy se pojmu přiřazuje jazykový znak, a **komunikativní**, kterou se dané jednotce v rámci sdělení přiřazuje určitá role v určitém kontextu.

Ruský lingvista **Roman Jakobson** (1995) formuloval na základě učení psychologa K. Bühlera, estetika J. Mukařovského a B. Malinowského 6 základních funkcí jazyka:

1. **emotivní/expresivní, výrazová** – mluvčí v některých projevech ztrácí ze zřetele i adresáta, jeho jazykový projev se stává jakýmsi výrazem neverbálního chování. Smích, pláč, radost... bouchání do stolu, práskání dveřmi XXX *hurá, je to tam, já se na to vykašlu* atd.;
2. **referenční** (refero, lat. – podávám zprávu), sdělná, informativní, kognitivní (cognosco, cognitum, poznávám, dovidám se něco, lat. poznávací). Jde o vztah k obsahu promluvy, o sdělení, o informaci;
3. **konativní, apelativní** – mluvčí uplatňuje záměr ovlivnit posluchače;
4. **estetická, poetická** – schopnost vyvolávat estetický dojem;
5. **metajazyková** – mluvčí nebo pisatel převádí pozornost posluchače nebo čtenáře na formu jazyka (skriptum o jazykovědě, gramatika atd.);
6. **fatická, kontaktní** – díky této funkci se udržuje kontakt mluvčího s posluchačem.

1.2 Mluvená a psaná forma jazyka

Jazyk se většinou vyskytuje v podobě mluvené a psané, přičemž mezi oběma formami existují významné rozdíly.

Primární je podoba mluvená, jež se vyvíjela společně s člověkem (tzn. po dobu několika milionů let) a stala se nejdůležitějším znakem, kterým se člověk odlišuje od ostatních živých tvorů. Psaná forma jazyka se objevila až mnohem později (přibližně před pěti tisíci lety) a jeho používání bylo zpočátku omezeno pouze na několik vyspělých civilizací. Na naše území se písmo dostalo až v 9. stol. ve spojitosti s šířením křesťanství. Počátkem 20. století ještě některé národy písmo neznaly a některé přírodní národy ho neznají dokonce dodnes.

Písmo – jeden z nejvýznamnějších vynálezů lidstva. Předtím komunikace omezena pouze na přímé účastníky promluvy a sdělení byla vždy vázána na konkrétní místo a čas – nemohla se tedy dochovat (pouze v paměti účastníků komunikace). Písmo pak umožnilo předávání informací na velké vzdálenosti (co se týká času a místa). Díky dochovaným písemným památkám lze velice dobře rekonstruovat dějiny starověkých civilizací – písmo se stalo kritériem pro rozlišování doby historické (existují o ní podrobné informace v textech) a doby prehistorické (pouze archeologické nálezy).

1.2.1 Vývoj písma

V minulosti se setkávali příslušníci různých kmenů, kteří si navzájem nerozuměli, a jako doplněk pro komunikaci používali různé jednoduché obrázky označující zobrazovaný předmět. Z těchto obrázků se později vyvinulo písmo (nicméně tyto obrázky se za druh písma většinou nepovažují).

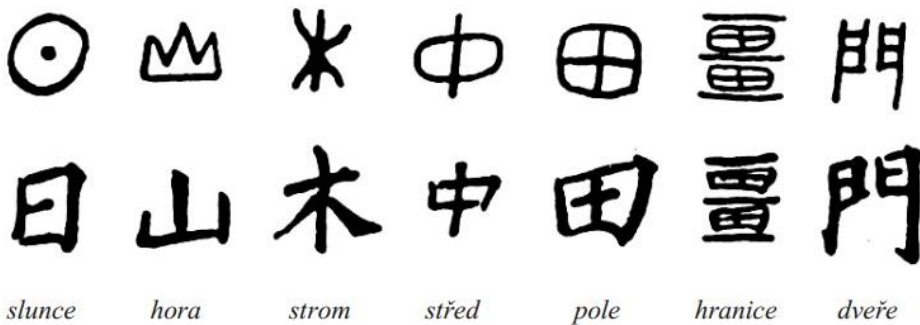
O písmu lze hovořit až tehdy, když se obrázky přestaly vztahovat k příslušným předmětům a začaly se spojovat s jazykovými jednotkami (nezávisle na sobě k tomu došlo např. v Číně, Egyptě, Sumeru, říši

Mayů apod.). Toto písmo neslo název **ideografické** (slovní). Jeho vlastností je to, že znak označuje slovo a každé slovo má svůj zvláštní znak – vznik tzv. *rébusového způsobu psaní* (hieroglyfy, klínové písmo). Znaky si původně zachovávaly podobu původních obrázků (piktografické písmo), které se začaly postupně zjednodušovat. Významný zjednodušení znamenalo písmo **slabičné**; to se vyvinulo z písma ideografického – znak již neoznačoval celé slovo, ale pouze slabiku. V každém jazyce je pouze omezený počet slabik; slabičné písmo si tedy vystačí s omezeným počtem znaků a je tím pádem velmi úsporné (např. indické písmo, japonské písmo). Další krok ke zjednodušení písma uskutečnili ve 13. stol. př. n. l. Fénicičané. Ti na základě egyptského a klínového písma vytvořili hláskovou abecedu s 22 písmeny označujícími souhlásky. Tuto abecedu později doplnili Řekové o znaky pro samohlásky. **Hláskové** písmo je založeno na principu označovat znakem vždy jedinou hlásku – nejekonomičtější způsob psaní (hlásek je v každém jazyce nejčastěji kolem třiceti) (Loukotka, 1946).

Příklad

Písmo obrázkové

Písmo ideografické

žena

+

hory

=

cizí žena

muž

+

koruna

=

král

Písmo slabičné

a	あ	安	i	い	以	u	う	宇
ka	か	加	ki	き	幾	ku	く	久
sa	さ	左	shi	し	之	su	す	寸
ta	た	太	chi	ち	知	tsu	つ	川
na	な	奈	ni	に	仁	nu	ぬ	奴
ha	は	波	hi	ひ	比	fu	ふ	不
ma	ま	末	mi	み	美	mu	む	武
ya	や	也				yu	ゆ	由
ra	ら	良	ri	り	利	ru	る	留
wa	わ	和	wi	ゐ	為			

Písmo hláskové

A B C D E F G H I J
K L M N O P Q R S
T U V W X Y Z & . ,
? ! 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

Kontrolní otázky a úkoly

1. Jaké je místo lingvistiky jako vědní disciplíny?
2. Co je to jazyk a jaké má základní funkce?
3. Co je předmětem zájmu dialektologie, etymologie, syntaxe?
4. V čem spočívá rozdíl mezi tvaroslovím a slovtvorbou?
5. Co je to obecná lingvistika?
6. Popište a vysvětlete Jakobsonův model komunikace.
7. Které základní lingvistické metody znáte a v čem spočívají?
8. Jaké rozlišujeme typy písma? Čím se každý typ vyznačuje?

1.3 Klasifikace jazyků

Přesný počet světových jazyků nikdy nebyl a pravděpodobně nebude zjištěn, nicméně odhad se pohybuje mezi 3,5 – 7 tis. různých jazyků; jejich počet se neustále mění (diferenciační a integrační tendence) (Černý, 1998). Pořadí jazyků dle rozšířenosti v mil. mluvčích (Lewis, 2015):

1. čínština (1 197),
2. španělština (414),
3. angličtina (335),
4. hindština (260),
5. arabština (237),
- ...
- 73. čeština (12).**

Důležitá pasáž textu

1.3.1 Genetická klasifikace

V 19. stol. bylo zjištěno, že i přes velké rozdíly mezi jazyky existují i jazyky příbuzné (tj. vyvinuly se ze společného prajazyka). Genetická klasifikace dělí světové jazyky do tzv. **rodin** (členové rodin jsou příbuzné jazyky). Počet rodin i jejich složení se postupně měnily v závislosti na pokročilosti výzkumu.

Dnes se uvádí přibližně 20 jazykových rodin (Klégr & Zima, 1989):

indoevropská, kavkazská, altajská, uralská, afroasijská, nigero-konžská, nilosaharská, khoianská, drávidská, čínsko-tibetská, austroasijská, austronéská, australská, papuánská, thajsko-kadajská, indiánská, na-dené, eskymáckoaleutská, paleoasijská, jazyky izolované.

1.3.2 Typologická klasifikace

Třídí jazyky dle jejich **gramatiky** (zvláště se jedná o způsob spojování morfémů). Několik návrhů se objevilo již dříve (např. 19. stol. – Humboldt), ale nejvíce ji proslavil Vladimír Skalička (1929), od té doby se k ní vyslovila řada lingvistů, terminologie není vždy jednotná. Základní dělení je na jazyky, které používají afixy (afigující – naprostá většina) a ty, u nichž afixy neexistují (bez afixů – slova mají neměnnou podobu kořenů). Skalička (1935) dělí jazyky následovně:

Afigující jazyky:

- **Aglutinační** – každé kategorii odpovídá jeden jediný (neměnný) afix, tyto afixy se „přilepují“ k sobě, např. turečtina.
- **Flexivní** – jedna kategorie se označuje různými afixy – muži, pánové, domy...
 - *analytické* – pracují pouze s volnými morfémy, nepoužívají skloňování či časování slov, forma zůstává stejná. Např. angličtina, vietnamština atd.;
 - *syntetické* – používají rozvinutou flexi – skloňování a časování, např. čeština;
 - *polysyntetické* – ke slovesu se mohou vázat afixy označující zájmena, podstatná jména.... Vzniká často velmi dlouhé slovo, které může zahrnovat podmět, přísudek, předmět atd. (odpovídá celé větě).

Úkol nebo cvičení

Pokuste se u následujících vět určit, o který jazyk se jedná:

Today is a beautiful day.

Oggi è una bella giornata.

Tänään on kaunis päivä.

Ma egy szép nap.

Aujourd'hui est une belle journée.

Heute ist ein schöner Tag.

今天是美好的一天。

Dziś jest piękny dzień.

Danas je lijep dan.

Сегодня прекрасный день.

اليوم هو يوم جميل.

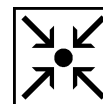
Hoy es un hermoso día.

1.3.3 Přirozené a umělé jazyky

Vzhledem k tomu, že cizí jazyk platí pouze pro omezenou oblast, lidé se snažili vytvořit umělý jazyk, který by byl jednoduchý, snadno zvládnutelný, a mohl sloužit jako celosvětový dorozumivací prostředek. U nás se touto myšlenkou zabýval již J. A. Komenský.

V **18.** a **19. století** došlo k vytvoření několika umělých jazyků. Určitého rozšíření dosáhl tzv. „**volapük**“ (1879, Schleyer) – vliv němčiny, těžkopádný. Nejrozšířenějším se však stal jazyk „**esperanto**“, se kterým přišel v roce 1887 polský filolog **Zamenhof**. Celá gramatika esperanta má pouze 16 pravidel, dá se vysvětlit na jedné stránce; neexistují zde žádné výjimky. Slovní zásoba je převzata zejména z románských, částečně z germánských jazyků. V esperantu vycházejí i časopisy, knihy, konají se konference o významu tohoto jazyka, záštitu převzalo UNESCO.

Příklad

Ukázka textu v esperantu

Gli esperantisti hanno imparato ad evitarmi. Si rifiutano categoricamente di comparare il loro progetto linguistico con un qualche obbiettivo più alto, con una ideologia unificante che, oltre alla lingua, potrebbe riguardare l'organizzazione della vita e della società nel suo complesso. Arrivo da loro con le mie domande, li infastidisco chiedendogli di immaginare le città, lo spazio pubblico, l'architettura, e loro ogni volta mi assicurano che mi sono sbagliato, perché l'esperanto non è niente più che una lingua, e dunque me ne vado convinto che fingano di non capire di cosa sto parlando. Nemmeno il pavimento infossato, né le riviste che hanno preso umidità, né il ritratto di Ludwig Zamenhof con accanto un gufo marcio e polveroso mi convincono. Sono vecchi e preoccupati, e certo non hanno bisogno di me.

Ve 20. století vznikaly další umělé jazyky (**ido, interlingva, okcidental, novial, IALA...**), nicméně žádný z nich nedosáhl takového rozšíření jako esperanto.

Je důležité si uvědomit, že žádný umělý jazyk nemůže nahradit jazyk přirozený. Umělý jazyk má značnou řadu nevýhod – jednoduchost (pouze zjednodušené informace), nereaguje na měnící se životní podmínky...

Pokud by se jednoho dne na celém světě začal používat umělý jazyk, stal by se z něho jazyk přirozený, začal by se vyvíjet a diferencovat na různých úrovních. Dnes se umělé jazyky objevují zejména v oblasti programování a překládání.

1.3.4 Primitivní jazyky

Dodnes na světě existují lidé, kteří žijí v „době kamenné“ nebo na některém primitivním stupni vývoje. Tito lidé jsou často zkoumáni z důvodu objasnění původu lidské řeči, nicméně provedené výzkumy nepřinesly očekávané výsledky. Přesto však tyto výzkumy pomohly objasnit řadu lingvistických otázek. Bylo například zjištěno, že primitivní kmeny mají sice ve srovnání s moderními jazyky menší rozsah, ale jejich slovní zásoba naopak bývá bohatá tam, kde to vyžadují jejich životní podmínky (Eskymáci – sníh, Beduíni – písek...).

Primitivní jazyky se obecně vyznačují méně rozvinutou gramatickou stavbou, jednoduchým systémem časů, nepatrnými rozdíly mezi slovními druhy, množné číslo se často vyjadřuje opakováním a některé jazyky neznají pojem pro „já“. Existuje zde větší množství neartikulovaných výkřiků než v moderních jazycích. Významnou úlohu hrají také gesta a mimika. Za nejprimitivnější jazyky jsou považovány dialekty Křováků, naopak některé africké jazyky jsou velmi vyspělé (např. swahilština, bantuské jazyky).

Studium primitivních jazyků dosud neobjasnilo vznik lidské řeči => i sebezprimitivnější jazyky mají všechny znaky lidské řeči a **rozdíl mezi nimi je pouze kvantitativní** (velikost slovní zásoby, množství gramatických pravidel...). Každý takový jazyk se pak zásadně liší od řeči zvířat a je úzce spojen s myšlením (Černý, 1998).

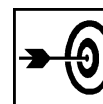
Kontrolní otázky a úkoly

1. V čem spočívá rozdíl mezi genetickou a typologickou klasifikací jazyků?
2. Který významný lingvista (a na základě čeho) navrhl typologickou klasifikaci jazyků?
3. Vyjmenujte alespoň 10 jazykových rodin.
4. Která jazyková rodina je zatím nejlépe prozkoumána?
5. Uveďte příklady některých umělých jazyků. Který z nich se stal nejrozšířenějším?

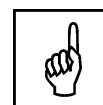
2 ZÁKLADNÍ JAZYKOVĚDNÉ KONCEPCE A SMĚRY V 19. A 20. STOLETÍ

Cíle

- Charakterizovat jednotlivá období a jejich jazykovědné koncepce.
- Popsat základní myšlenky F. de Saussura a jeho přínos lingvistiky.
- Seznámit se s Pražským lingvistickým kroužkem a jeho hlavními představiteli.
- Uvědomit si specifika amerického deskriptivismu.
- Vysvětlit, v čem spočívá generativistická koncepce Noama Chomského.
- Vysvětlit v širších souvislostech pojem komunikačně–pragmatický obrat v lingvistice.

Pojmy k zapamatování

historická a srovnávací gramatika; sanskrt; mladogramatismus; F. de Saussure a strukturalismus; jazykový znak a jeho vlastnosti; Pražský lingvistický kroužek a jeho představitelé; glosematika; americký deskriptivismus; generativní mluvnice; komunikačně–pragmatický obrat; psycholingvistika.

2.1 Historická a srovnávací gramatika

Dva základní směry v lingvistice 19. století. Nové přístupy ke studiu jazyka a užívání vědecké metodologie.

Objevení sanskrtu – anglický soudce **William Jones** (Kalkata) – v roce 1786 prohlásil, že „... *sanskrt má skvělou strukturu, je dokonalejší než řečtina, mnohotvárnější než latina...*“, příbuznost těchto jazyků nemůže být dílem náhody.

V Evropě vznikají první gramatiky sanskrtu. **Sanskrt** je staroindický jazyk, **nejstarší doložený indoevropský jazyk**, v němž byly psány literární památky už od 19. století př. n. l. Kolem r. 500 př. n. l. začal být sanskrt vytlačován jinými jazyky a staří Indové ve snaze zachovat posvátný jazyk jej začali popisovat.

Pánini – *Osm knih*. Vynikající fonetika, morfologie, pojmy kořen, sufix, koncovka, slovní druhy, popis tvoření slov, syntaktické jevy.

Pod vlivem sanskrtu se v Evropě rozvíjí vědecká lingvistika.

Rasmus Rask, Franz Bopp – srovnávací gramatika, **Jakob Grimm** – historická gramatika.

Rask – *Zkoumání původu staré norštiny či islandštiny* (1814, 1818). Ukazuje na příbuznost mezi skandinávskými a germánskými jazyky, řečtinou, latinou, litevštinou, arménštinou a slovanskými jazyky. Pro posouzení příbuzenských vztahů mezi jazyky je rozhodující jejich gramatická stavba. Formuloval zákon konsonantických změn ve staré germánštině.

Bopp – *Konjugační systém sanskrtu* (1816). Jeho cílem bylo zkonstruovat prvotní stadium jazyka – neřešitelný problém, řada chyb a omylů. Při hledání prvotního jazyka srovnával zcela odlišné jazyky, zejména slovesné tvary a popisoval je. Srovnávací gramatika.

Grimm – *Německá gramatika* (1819) – zákon o změně indoevropských souhlásek v germánských jazycích. Germ. p, t, k – ostatní b, d, g.

Wilhelm von Humboldt – filozof, spisovatel, diplomat, lingvista, zakladatel Univerzity v Berlíně. Zabýval se i živými jazyky (maďarština, tatarština, semitské jazyky, japonština), srovnával jazyky podle jejich struktury – předchůdce moderní typologie.

Jazyk je člověku vrozený, vznikl jako výplod lidského mozku, jako dokonalý, další vývoj je už jen dekadencí. Metafyzické, nevědecké úvahy.

Josef Dobrovský – vznik slavistiky, *Dějiny české řeči a literatury, Základy staroslověnského jazyka*.

Franz Miklošič – 4dílná *Srovnávací gramatika slovanských jazyků*.

Friedrich Diez a Wilhelm Meyer-Lübke – *Gramatika románských jazyků* (oba stejný název) – vzory pro další mluvnice.

August Schleicher – vrchol komparativní gramatiky v díle *Kompendium srovnávací gramatiky indoevropských jazyků*. Jazyk jako organismus, není společenským jevem, vliv Darwina. Mylné závěry. Pozornost věnoval i fonetice a mluvenému projevu. Snaha o základy obecné lingvistiky.

Mladogramatikové – 70. léta 19. století. Význam **Vernerova zákona**, tzv. doplňkový fonetický zákon. Lipsko – August Leskien, Karl Brugmann, Herrmann Paul, srovnávací gramatika indoevropských jazyků – „...v hláskovém vývoji neexistují žádné výjimky“. Obecná lingvistika, fonetické zákony, jazyk a myšlení.

2.2 Nové směry v lingvistice 19. století

V 19. století vznikaly nezávisle na sobě nové směry v lingvistice, které byly velice různorodé. Jejich jediným styčným bodem byla reakce na mladogramatiky.

- **Lingvistická geografie a dialektologie** – Georg Wenker, Jules Gillieron – *Lingvistický atlas Francie*.
- **Francouzská psychologická a sociologická škola** – Antoine Meillet, zájem o fyziologické a psychologické podmínky jazykového vývoje.
- **Hugo Schuchardt a škola „slov a věcí“** – jsou vzájemně spjaty, studoval jejich historii původ, etymologie.
- **Estetický idealismus** – lingvistika se zabývá výrazem, proto je součástí estetiky – Croce, Vossler.
- **Neolingvistika** – návaznost na Humboldta, propojila estetický idealismus a lingvistickou geografii, nové termíny: *izoglosa, substrát, centrum a periferie...*, Bartoli.
- **Kazaňská škola** – oddělovat historický a současný přístup, fyzi fonetika a psychofonetika, Courtenay, Kruszewski, navazoval na ni Saussure.
- **Filip Fortunatov a moskevská škola** – zabýval se fonetickými změnami, důraz na společenský charakter jazyka.
- **William D. Whitney** – Američan – výjimka (jinak se mimo Evropu lingvistikou nezabývali), prvenství v „teorii znaku“, pozitivní vliv na Saussura.

Kontrolní otázky a úkoly

1. Co je to sanskrt, pro se jím zabývali zejména evropští jazykovědci v 19. století?
2. Proč byla staroindická jazykověda na vysoké úrovni, jaké o tom máme doklady?
3. Kdo formuloval zákon konsonantických změn ve staré germánštině? Jaký to mělo význam pro rozvoj historické a srovnávací gramatiky?
4. Kdo formuloval zákon o změně indoevropských souhlásek v germánských jazycích?
5. Kteří autoři stáli u zrodu slavistiky? Která jejich díla znáte?
6. Proč A. Schleicher chápal jazyk jako organismus? Lze s tímto názorem souhlasit?
7. V čem spočívá tzv. *doplňkový fonetický zákon*?
8. Které směry vznikly v jazykovědě jako reakce na učení mladogramatiků?

2.3 Strukturalismus

2.3.1 Strukturální koncepce

Ferdinand de Saussure – jazyk jako společenský jev, jazyk jako systém. V rámci systému se vyskytují různé prvky spojené různými typy vztahů.

Důležitá pasáž textu

Základní vztahy (Saussure, 1990):

- **syntagmatické** – každý znak se vyznačuje určitým vztahem k jinému znaku. *Petr doma každý večer cvičí*. Základní syntagmatická dvojice (vztah podmětu a přísudku): *Petr cvičí*, další syntagmata *cvičí doma*, *cvičí večer*, *každý večer*. Co není syntagmatická dvojice: *Petr doma*, *každý cvičí*, *Petr každý*, *Petr večer* apod.
- **paradigmatické** – Petr – substantivum v 1. pádě, tvary: Petra, Petrovi – Petru, Petra, Petře, Petrovi, Petrem tvoří určité paradigma, které samo je hodné s tvary slova pán ve všech jeho tvarech a se všemi dalšími slovy, které jsou z formálního hlediska vzájemně zaměnitelné.

Saussurovy hlavní myšlenky (tamtéž):

a. synchronní a diachronní přístup k jazyku

osa **x** a osa **y** – současný, popisný přístup X historický, vývojový přístup k jazyku. Kritika: tyto jevy však nelze zcela oddělit. I současný stav jazyka je výsledkem určitého historického vývoje.

b. langue a parole, langage

langue – jazyk jako systém

parole – promluva, řeč – realizace abstraktního langage

- oba tvoří jednotu dvou protikladů

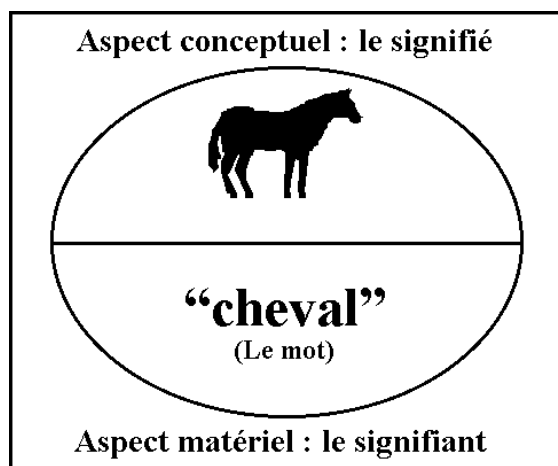
c. teorie jazykového znaku

Znak (signe) je spojením dvou složek (bilaterální jednotka): pojem/zvukový obraz (concept/image acoustique)

později dvou složek: **signifié** – označovaný

signifiant – označující

Příklad

Tři základní vlastnosti znaku:

- **Arbitrárnost** – libovolný vztah mezi oběma složkami. Není žádná souvislost mezi pojmem „lípa“ a mezi spojením hlásek l+i+p+a.

Kritika de Saussura: např. ve zvukomalebných slovech není vztah mezi oběma složkami arbitrární. Dětská řeč i primitivní jazyky dokazují, že zejména v minulosti bylo onomatopoeických slov mnohem více než dnes – *žbluňk, kuku, bim, bác, prásk* + odvozeniny.

Slovo **libovolný** je možno nahradit slovem **motivovaný**. Např. mezi podstatnými jmény jsou **slova popisná** a **značková**. Slova popisná naznačují svůj význam – *učitel, vodivost, umyvadlo*, jsou motivována jiným slovem – *učit, vodivý, umývat*, slova značková ne – *pes, had, dům*.

- **Lineárnost** – jazyk probíhá v čase, lineární charakter výpovědi, slovosled.
- **Diskontinuita** – jazykový materiál je sám o sobě beztvary, amorfní, de Saussure hovořil o jazykové mlhovině. Záleží na pořadí a počtu hlásek, aby mohl vzniknout jazykový znak (např. *a, b, e, l, t, u – tabule*).

Pokud jde o teorii jazykového znaku, de Saussure jednu důležitou složku opomenul. Např. Palek v *Základech obecné jazykovědy* uvádí, že **znak je něco, co zastupuje něco jiného na základě určité dispozice**.

AB.....C

De Saussure: nauka o znacích – sémiologie, lingvistika je součástí sémiologie.

Ch. S. Peirce – sémiotika – tři základní typy znaků – *ikony, indexy, symboly*.

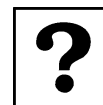
Ikony – zvukomalebná slova, *indexy* – některá zájmena a příslovce – *já, ty, tam tady, symboly* – většina současných slov – *kniha, ruka, kmen*.

O jazykovém znaku psali mj. i Bolinger, Jakobson, Meillet, Solncev (unilaterální pojetí), u nás Horálek, Lamprecht a další.

Rozvoj evropského strukturalismu – 4 základní období:

1. de Saussure, ženevská škola (druhá dekáda);
2. klasické období – pražská a kodaňská škola (20. – 40. léta);
3. diferenciací strukturalismu, další školy – Kurylowicz, Guillaume, Martinet, sovětská lingvistika, Halliday, Weisgerber atd.;
4. pozvolný ústup od strukturalismu (po r. 1970).

Kontrolní otázky a úkoly

1. Kdy a jak vznikl Kurs obecné lingvistiky Ferdinanda de Saussura? Kdy byl poprvé vydán v českém překladu?
2. Vysvětlete na konkrétních příkladech pojmy syntagma a paradigma.
3. Co je podstatou synchronního a diachronního přístupu k jazyku?
4. Vysvětlete, proč chápeme foném jako jednotky roviny *langue* a hlásku jako jednotku roviny *parole*.
5. Jaké jsou podle de Saussura základní vlastnosti jazykového znaku?

Pro zájemce

1. Saussure definoval jazykový znak jako nerozlučnou jednotu dvou složek (označující a označované). Tento vztah chápal jako arbitrární. Jaké námitky jeho koncepce vyvolala? Využijte Dějiny lingvistiky (Černý, 1996) a článek Realita, odraz, znak (Lamprecht, 1981).
2. Rozdíly, které vyplývají ze vztahu signifiant a signifié vedly Ch. Pierce k rozlišení znaků na ikony, indexy a symboly. Které lexikální jednotky jim odpovídají? Odpověď je možné vyhledat v publikaci Základy obecné jazykovědy (Palek, 1989).

2.3.2 Funkcionální koncepce

Je spojena s činností pražské jazykové školy, **Pražského lingvistického kroužku** (PLK). Ten vznikl oficiálně v roce 1926, ale přední čeští a také ruští lingvisté v Praze spolupracovali už dříve. PLK byl ovlivněn učením de Saussura a navazoval na jeho pojetí strukturalismu.

Přínos PLK (Čermák, 2012):

– pojetí jazyka jako funkčního systému (V. Mathesius a B. Havránek), ovlivněné rakouským psychologem K. Bühlerem, který se zabýval základními funkcemi jazyka.

Funkce jazyka podle Bühlera (Janoušek, 2007):

dargestellungsfunktion – sdělovací, *ausdrucksfunktion* – expresivní, *appelfunktion* – apelová, výzvolá,
+ *estetická* (J. Mukařovský).

Vilém Mathesius

- zakladatel a vedoucí PLK, obecná lingvistika – ***O potenciálnosti jevů jazykových***, anglistika, teorie – aktuální členění větné (dnes funkční větná perspektiva) – téma a réma;

Nikolaj Sergejevič Trubeckoj

- propracování fonologie jako vědní disciplíny – ***Základy fonologie***, fonologické opozice – protiklad znělosti a neznělosti d–t, p–b, a další typy, distinktivní funkce fonému – pes, les, ves, nes.

Roman O. Jakobson

- teorie opozic, binární teorie, člen příznakový a bezpříznakový. Např. rod ženský je příznakový (u osob označuje pouze osoby ženského pohlaví), mužský bezpříznakový, neutrální: *vážení přátelé, vážené přítelkyně*;
- nová disciplína – morfonologie, zkoumá fonologickou strukturu morfémů, změny hlásek v morfémech atd.;
- ***O struktuře ruského slovesa***;
- před 2. světovou válkou emigroval do Skandinávie, potom do USA, zakladatel harvardské školy, přenesení některých myšlenek PLK do Ameriky, jeden z největších světových lingvistů, – teorie znaku – ***Hledání podstaty jazyka***, polemika s de Saussurem, český výbor J. článků: ***Poetická funkce***.

Bohuslav Havránek

- teorie spisovného jazyka – ***Studie o spisovném jazyce***, dále ***Genera verbi ve slovanských jazycích, Česká nářečí***.

Vladimír Skalička

- typologie na strukturálním základě – ***K maďarské gramatice, Typ češtiny***,
- asymetrismus jazykového znaku – **Karcevskij**.

Další členové PLK:

Jan Mukařovský – estetická funkce jazyka, literární teoretik.

Bohumil Trnka – fonologie, morfologie, literární historik, anglista.

Josef Vachek – fonologie, fonetika, teorie překladu, anglista.

Časopis **Slovo a slovesnost** (1935)

Sborníky **Travaux du Cercle linguistique de Prague**, jako jednotlivé svazky vycházely nejvýznamnější práce členů

Sborník – ***U základů pražské jazykovědné školy*** (Vachek, 1970). ***Z klasického období pražské jazykovědné školy***.

Díky Jakobsonovi a Vachkovi vliv PLK i v Americe.

Žáci a pokračovatelé: **Daneš, Sgall, Dokulil, Horálek, Komárek...** rozvoj textové lingvistiky a sémiotiky, matematické lingvistiky.

Kontrolní otázky a úkoly

1. Jaké jsou základní funkce jazyka podle rakouského psychologa Karla Bühlera?
2. V čem spočívá estetická funkce jazyka?
3. Čím se zabýval Vilém Mathesius?
4. V čem tkví podstata fonologických opozic? V kterém díle byly tyto opozice analyzovány?
5. Jaký je přínos Romana O. Jakobsona pro světovou lingvistiku?
6. Čím se zabýval Bohuslav Havránek? Charakterizujte jeho působení v české jazykovědě po r. 1945.
7. Který český lingvista přednášel teze PLK koncem 60. let 20. století v USA? Která díla týkající se pražské jazykovědné školy vydal u nás?

2.3.3 *Glosématická koncepce*

Jde o koncepci kodaňské školy, jejímž zakladatelem byl **Viggo Bröndal**.

Hlavní představitel **Louis Hjelmslev**. Název z lat. glossa – slovo. Dílo: **Prolegomena** (1943), v USA až 1953. Do češtiny přeložil Miloš Dokulil pod názvem **Základy teorie jazyka** (1972), dále **Sproget** – Jazyk (úvod do jazykovědy).

Vliv de Saussura, tradiční dánské lingvistiky a PLK, současné filozofie a logiky, zejména Rudolfa Carnapa.

Hjelmslev užívá při popisu jazyka zejména deduktivní metodu, vychází z matematicky přesných definic, nových pojmů, jeho teorie je abstraktní.

Místo pojmů *langue/parole* zavádí *schéma/text*, místo *syntagma/paradigma* pak *systém/proces*, místo *foném, morfém* pojmy *ceném, plerém* (z řec. prázdný, plný).

Jazyk je systém *znaků* a *figur*. Figury nemají význam, znaky ano. V jazyce rozlišuje *výraz* a *obsah* a *formu* a *substanci*.

Sám Hjelmslev se nepokusil svoji teorii aplikovat na konkrétní jazyk. Vliv glosématiky byl zpočátku malý, postupně se zvyšoval. Zájem zejména o problematiku metajazyka, tj. logického jazyka, schopného vyjadřovat přesné definice a popsat jazyk přirozený.

Jerzy Kurylowicz a polská lingvistika

Návaznost na **Jana Badouina de Courtenay** (1845 – 1929) a **Mikolaje Kruszewského**, oba měli vliv na de Saussura.

Kurylowicz – indoeuropeista a strukturalista.

– originální teorie, např. teorie primárních a sekundárních funkcí jazykových prostředků (primární funkcí podstatného jména je subjekt a objekt, sekundární pak např. atribut nekongruentní).

Ve větě *Část hřiště byla zalitá sluncem* je subst. *hřiště* v sekundární syntaktické funkci.

Lucien Tesniere – zakladatel valenční syntaxe – *Základy strukturální syntaxe*.

Gustave Guillame – v jazyce rozlišoval dvojí protikladný pohyb od obecného, ukončeného, ke zvláštnímu, ukončenému. Tento pohyb se projevuje v rovině časové (odtud odvozuje pojetí slovesných kategorií) a prostorové (pojetí jmenných kategorií).

Pro ilustraci využíval schémat, v nichž uplatňoval vektory – horizontální, vertikální a šikmé – tzv. *vektorová lingvistika*.

Z díla: **Čas a sloveso** (1929).

André Martinet a funkční jazykověda

Návaznost na Meilletův komparativismus a na de Saussura, těsné kontakty s pražskou a kodaňskou školou.

Téměř 300 publikovaných titulů. Jako důstojník fr. armády padl za 2. sv. války do německého zajetí, kde zorganizoval v zajateckém táboře výzkum výslovnosti, jehož se zúčastnilo přes 400 fr. důstojníků.

Po válce pracoval i v Americe, časopis *La linguistique*, hlavní redaktor encyklopedie *Le langage* (Jazyk).

Zájmy: obecná fonologie, diachronní fonologie, obecná lingvistika.

Základy obecné jazykovědy (1960).

Teorie o dvojí artikulaci jazyka – členění na slova (velké množství) a na hlásky omezený počet (monémy X fonémy). Syntémy (sousloví) – *jízdní kolo*, *žákovská knížka*.

2.3.4 Konceptualistická koncepce

Leo Weisgerber – neohumboldtismus, jazykovědný romantismus.

Navazuje na učení Humboldta, podle kterého je jazyk konstruktivní síla, jazyk je duchem národa.

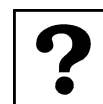
Přecenění úlohy jazyka ve společnosti.

Sblížení s pozdějším Chomským – generativní a energetické pojetí jazyka.

jazykové společenství	mezisvět (zwischenwelt)	vnější svět
-----------------------	--------------------------------	-------------

Mezisvět (zwischenwelt) = prostředník mezi skutečností a jazykovým označením skutečnosti.

Kontrolní otázky a úkoly

1. Jakou metodu použil Louis Hjelmslev při popisu jazyka v rámci své glosématické teorie?
2. Proč pojmenoval foném jako ceném, jakou vlastnost této jednotky chtěl zdůraznit?
3. Vytvořte větu, v níž bude stát sloveso plnit funkci subjektu. V jaké syntaktické funkci v takovém případě je?
4. V čem spočívá teorie o dvojí artikulaci jazyka?
5. Kdo zavedl pojem zwischenwelt? K jakým entitám se tento pojem vztahuje?

2.3.5 Americký deskriptivismus

Specifika amerického deskriptivismu: **důraz na antropologii a etnografii, přeceňování formy na úkor obsahu, využívání matematických metod.**

Antropologie – US lingvisté zkoumali indiánské jazyky a s nimi i kulturu a život indiánských kmenů. Indiáni zpravidla neznali písmo a odtud pramení nezáměr US lingvistů o vývoj jazyka.

Hlavní představitelé: **Edward Sapir** a **Leonard Bloomfield**.

Oba napsali dílo **Language**, Sapir (1921), hlavní představitel americké antropologické lingvistiky. Jazyk jako systém symbolů, kulturní jev.

Zakladatel deskriptivismu Bloomfield – **Language** (1955).

Deskriptivismus používá induktivní metodu, vychází z textu.

Teoretickým základem deskriptivismu se stal **behaviorismus**. Jazyk je chápán jako jeden z projevů lidského chování, základními složkami jsou pak **stimul** a **reakce**.

Model jazykové komunikace:

S.....r.....s.....R

S – mimojazykový stimul, r – jazyková reakce, s – jazykový stimul, R – reálná reakce.

Jazykověda se má zajímat pouze o část **r.....s**.

Záměr o jazykovou formu, význam je sekundární. Bloomfield je také zakladatelem americké fonologie.

Další představitelé:

Charles Hockett – **Učebnice fonologie** (1955), **Kurs moderní jazykovědy** (1958), zavedl mj. pojmy hloubková a povrchová struktura, se kterými pracoval Chomsky.

Rulon Wells – teorie bezprostředních složek (immediate constituents) – studie **Bezprostřední složky** (srov. Chomsky).

Příklad

Bývalý kolega Novák nás včera přišel navštívit.

Bývalý kolega Novák – nás včera navštívil.

Bývalý kolega – Novák – nás včera – navštívil.

Bývalý – kolega – Novák – nás – včera – navštívil.

Zellig Harris – **Metody strukturální jazykovědy** – dva základní cíle fonologického a morfologického popisu jazyka: a) stanovit inventář strukturálních jednotek, b) určit pravidla jejich

distribuce. Zkoumání možného výskytu jazykových jednotek na určitých místech výpovědi. Přecenění formy na úkor významu.

Vliv deskriptivismu končí na konci 50. let – nástup generativní a transformační mluvnice.

Pikeova tagmémika

Kenneth Pike byl ovlivněn behaviorismem, ale je považován především za Sapirova žáka. Pracoval jako misionář mezi Indiány, jazyk považuje za kulturní jev.

Vyšel z protikladu anglické podoby slov *phonetic* a *phonemic* => lidské chování lze popisovat z hlediska etického nebo émického:

- **Etické hledisko** je „objektivní“, používá se ve všech vědách, jde o klasifikaci časovou a prostorovou.
- **Émické hledisko** se snaží objevit a popsat specifické vnitřní vztahy určitého jevu (jazyka).

Jednotkou lidského chování je *behaviorém* (např. přednáška, oběd, spánek).

V jazyce se realizují minimální etické jednotky: *fón, morf, tagma* a minimální émické jednotky *foném, morfém, tagmém*.

Např. podmět, přísudek, předmět jsou různé tagmémy. U každého je nutno určit jeho pozici a třídu morfémů, která ji vyplňuje.

Svým důrazem na hierarchické uspořádání jazykových rovin se Pike blížil pojetí pražské školy. Kritizoval Bloomfielda za přílišný formalismus i de Saussurovo pojetí znaku.

Kontrolní otázky a úkoly

1. Proč američtí deskriptivisté nemohli zkoumat hláskový vývoj indiánských jazyků?
2. Z čeho vychází učení L. Bloomfielda?
3. Čím se zabývali Ch. Hockett, R. Wells a Z. Harris?
4. Na čem je založena Pikeova tagmémika?

2.4 Generativistická koncepce

Hlavní představitel – **Noam Chomsky** – lingvista, publicista, politik.

Generativní a transformační mluvnice.

Chomského pojetí prošlo několika etapami, které na sebe ne vždy přímo navazují.

1. období: *Syntactic structures* (1957).

Jazyk je chápán jako tvůrčí proces, jednotlivé věty se generují podle předem stanovených pravidel. Pravidel a jednotek je omezený počet, umožňují vytváření neomezeného počtu vět. Jazyk jako mechanismus.

Chomsky vychází z kritiky **mluvnice konečných stavů**, která vyšla z **matematické teorie komunikace** a využívala **Markovova modelu**. Podle tohoto modelu lze vytvořit pouze jednotky uzavřeného systému s omezeným počtem jednotek, ale přirozený jazyk může vytvářet neomezený počet vět. Chomsky dále vyšel z **teorie beprostředních složek** a vytvořil tzv. **mluvnici frázové struktury** (*phrase structure grammar, syntagmatická mluvnice*).

Příklad

Derivace věty:

Sentence *The man hit the ball.*

NP + VP

T + N + VP

T + N + Verb + NP

the + N + Verb + NP

the + man + Verb + NP

the + man + hit + NP

the + man + hit + T + N

the + man + hit + the + N

the + man + hit + the + ball

Frázový ukazatel

S **sentence** – věta

NP – **jmenné syntagma**

VP – **slovesné syntagma**

T the – člen

N noun – jméno

Verb – sloveso

NP – jm. fráze

the

man

hit

T

N

the

ball

česky:

muž

zasáhl

míč

Za axiomy celého systému lze považovat **jádrové věty** (kernel sentences). Z nich jsou generovány všechny další věty podle transformačních pravidel. Každé **transformační pravidlo** se skládá ze **strukturní analýzy**, která určuje základní jednotky věty a jejich slovosled, a **strukturní změny**, která říká, jak lze základní konstrukci měnit, aby vznikla odvozená struktura. Pro dokončení změny jsou nutná ještě **fonologická pravidla**, která umožňují změnit koncovou konstrukci dané transformace na sled fonémů, na větu (resp. výpověď).

Příklad

Učitel chválí žáka. NP1 – Aux – V1 – NP2

(Aux – 3. sg. V1 – tranzitivní sloveso)

X1 – X2 – X3 – X4 (stav před provedením strukturní změny)

strukturní změna v češtině:

X1 – X2 – X3 – X4 X4_{nom} – X2+být – X3_{PP} – X1 instr

NP2 nom – Aux+být – V1_{PP} – NP1 instr.

Žák – je – chválen – učitelem.

PP – pasivní participium, nominativ, instrumentál.

2. období: Chomsky zavádí do své teorie sémantickou složku.

Povrchová struktura (fáze transformace před zavedením morfonologických pravidel) a **hloubková struktura věty** (obsahuje všechny jednotky nutné k určení sémantického obsahu věty).

Pojmy **competence x performance** (srov. langue a parole) = znalost jazyka jako dispozice X projev daného jazyka, manifestace.

V 80. letech – Chomského teorie **Government and Binding** (řízení a vázání) a další.

Chomského následovníci v USA – srovnej Dějiny lingvistiky.

V našich podmínkách se generativistickou koncepcí zabývali a aplikovali ji na češtinu, popř. slovenštinu mj. tyto lingvisté:

– **Rudolf Růžička**,

– **Petr Sgall** – Generativní popis jazyka a česká deklinace,

– **Ján Horecký** – Generativní popis slovní zásoby v slovanských jazycích.

Stratifikační lingvistika (Lamb, 1966) představuje pohled na jazyk jako na systém skládající se z jednotlivých rovin.

Originální způsob grafického znázornění jazykových jevů pomocí tzv. složitých grafů a symbolů, např. tzv. uzlů poukazuje na určitou analogii mezi jazykovými strukturami na jedné straně a neuronovými drahami v lidském mozku strukturami zkonstruovanými v počítačích na straně druhé.

Kontrolní otázky a úkoly

1. Z jakých zdrojů vycházel N. Chomsky, když formuloval první verzi generativistické koncepce?
2. Vysvětlete pojmy frázový ukazatel, jádrové věty, transformační pravidla, hloubková a povrchová struktura věty, competence a performance.
3. Jak pokračoval vývoj Chomského bádání v 60. a 80. letech 20. století?
4. Čemu se Noam Chomsky věnoval kromě lingvistiky?

2.5 Komunikačně–pragmatický obrat v lingvistice

Kolem roku 1970 dochází v jazykovědě k postupnému odklonu od systémově orientované lingvistiky, od syntaktických a sémantických vlastností jazykového systému ke zkoumání funkcí jazyka v komplexní struktuře komunikace. Shrnutí tohoto složitého procesu můžeme najít v publikaci německého autora Gerharda Helbiga (1991), popř. i v dalších dílech. Také někteří významní čeští lingvisté věnují komunikačně–pragmatickému obratu pozornost, reflektují také stav a vývoj moderních disciplín.

Důležitá pasáž textu

Komunikačně–pragmatický obrat v jazykovědě a teorie gramatiky

Dochází k rozvoji nových disciplín: **textová lingvistika, pragmalingvistika, teorie mluvních aktů, sociolingvistka, psycholingvistika** ad.

Helbigova publikace se zabývá také bádáním v oblasti vztahů jazyka a myšlení. Je to práce vycházející z marxisticko–leninské ideologie, kterou je přirozeně zatížená. Představuje přehled koncepcí, trendů a teorií ve světové lingvistice od roku 1970 do poloviny 80. let 20. století.

Předmětem jejího zájmu je jazyk a komunikace ve vztahu ke společenským podmínkám.

Předmět jazykovědy byl rozšířen: slovo – věta – text, syntax – sémantika – pragmatika.

Pragmatická relace zkoumá vztahy mezi znakem a uživatelem znaku (jedna ze sémiotických relací, dále také syntaktická, sémantická, sigmatická relace) (Morris, 1970).

Interdisciplinární charakter jazykovědy

- Jazykový systém a jazyková činnost,
- jazyk je systém přiřazování ideálních obsahů vědomí k materiálním signálům,
- přiřazování zvuků a významů je nepřímé, zprostředkované několika mezistupni (roviny jazykového systému).

Variantnost a heterogenost jazyka

- Rozdílné způsoby mluvy, diferenciací uvnitř jednoho jazyka.

Jazyk, vědomí a praxe

- Jazyk je objektivní realita, existuje nezávisle na jazykovědě.

Indukce, dedukce, metody modelování a formalizace

- K popisu jazykového systému potřebuje lingvista model s hypotetickými veličinami a idealizujícími abstrakcemi.

2.5.1 Kritické zhodnocení starších pojetí jazyka a gramatických teorií

1. Gramatika vztažená k obsahům

V rámci této koncepce došlo k přecenění úlohy jazyka ve společnosti.

Weisgerber (1951) – jazyky jako obrazy světa, idealistické, agnostické, mytologizace jazykovědy, pojmy převzaté od Humboldta a romantické filozofie jazyka.

Weisgerberovo sblížení s pozdějším Chomským – generativní a energetické pojetí jazyka, Chomsky se orientoval na Humboldta, Descarta.

2. Strukturalismus Ferdinanda de Saussura

De Saussure odděloval jazyk jako systém od aktuálního mluvení.

Absolutizoval relativní autonomii jazykového systému – Ščerba (1931) kritizoval oddělení langue – parole. Podle Ščerby jde o různé stránky jednoho jevu a ne o dvě entity.

- Kritika synchronního a diachronního přístupu.
- Omezení předmětu jazykovědy.
- Zúžení pojmu systému.

3. Klasický strukturalismus

– rozpracoval poznatky o struktuře a systému jazyka, ale znesnadnil analýzu společenské povahy jazyka a jazykové komunikace.

PLK – jazyk jako funkční systém, reakce na pozitivistickou jazykovědu, návaznost na de Saussura. Jazyk je chápán jako systém účelných výrazových prostředků. Už v roce 1948 **Vladimír Skalička** upozornil na potřebu zabývat se nejen jazykovým systémem: *O nutnosti parolové lingvistiky*.

4. Dánská glosématica

Byla ovlivněna logickým pozitivismem, jako teorie jazyka je značně komplikovaná (viz **Hjelmslev**).

5. Americký strukturalismus

Deskriptivismus, distribucionismus, filozofickým základem se stal behaviorismus. **Bloomfield** – jazyk lze popsat metodami přírodních věd.

Rozvoj speciálních lingvistických metod – distribuce, substituce, transformace – **Harris**.

Externí kritika strukturalismu

Noam Chomsky (1965) – podstata jazyka v souvislosti s celkovým chováním člověka, jazyk je chápán jako mentální jev – kompetence. Kreativita v užívání jazyka, aktuální užívání – performance, deskriptivisté zkoumali povrchovou strukturu, Chomsky také hloubkovou strukturu.

Chomsky akcentoval:

- biologický a nikoli společenský charakter jazyka,
- filozofický návrat k racionalismu a karteziánství,
- omezenost pojmu *kompetence* na ideálního mluvčího/posluchače v homogenním jazykovém společenství,
- redukování teorie jazyka na teorii gramatiky,
- 1965 – *Aspects of the Theory of Syntax*.

Interní kritika strukturalismu

Chomského žáci **Lakoff**, **McCawley**, **Ross** a **Abraham** kritizovali pojem hloubková struktura.

Teorie pádů – **Fillmore** (1968) – větné členy jako gramatické relace nestačí pro sémantickou interpretaci, za nimi jsou hlubší pojmy, pádové relace – agens, instrument, dativ, faktitiv, lokativ, objektiv aj.

Došlo k propojení teorie pádů a valenční teorie, což umožnilo charakterizovat všechny větné členy.

Další teorie gramatiky

Kategoriální gramatika – založena na principech matematické logiky.

Montaguovská gramatika – tradice **Frege**, **Tarski**, **Carnap**, **Montague**.

Přirozená gramatika – **Bartschová**, **Vennemann**.

2.5.2 Směry komunikačně–pragmaticky orientované lingvistiky

TEXTOVÁ LINGVISTIKA

Zabývá se tím, co je to text, čím je konstituován, čím se liší od náhodných seskupení vět.

Textová lingvistika se člení na **textovou sémantiku, pragmatiku, syntax a fonetiku**.

Definici textu podal **Brinker** (1971), chápe jej jako koherentní sled vět, pro něž jsou charakteristické **sled, propojenost a uspořádanost**.

Roviny v textu zkoumal **Van Dijk** (1970) – gramatická, pragmatická, stylistická, rétorická a superstruktury.

Daneš (1985) se zabýval pojmy textová koherence, tematicko–rematická artikulace, komunikační vztahy.

Propoziční a komunikativní pojetí textu posuzovali mj. **Coseriu, Brinker** a **Kallmayer**.

TEORIE MLUVNÍCH AKTŮ

Tato teorie nemá kořeny v lingvistice, zabývali se jí už v minulosti např. **Peirce, Morris, Klaus** nebo **Wittgenstein** (1921).

Základní jednotky zde nejsou slova, věty, ale mluvní jednání – akty spojené s dalším jednáním. Zjednodušeně jde o to, co děláme, když mluvíme.

Teorii mluvních aktů rozpracovali američtí lingvisté **Austin** (1975) a **Searle** (1983).

Austin popřel, že všechny výroky jsou buď pravdivé, nebo nepravdivé (konstativní) X performativní výpovědi. Srov. výpověď – „Křtím tuto loď Královna Elisabeth“.

V mluvním aktu se realizují tři akty – **ilokuční** (je něco řečeno), **ilokuční** (realizujeme druh jednání – varování, prosba), **perlokuční** (účinky spojené s jazykovým jednáním).

Searle (1969) – *Speech Acts*

1. vyslovení slov – akt výpovědní,
2. reference a predikace – akt propoziční,
3. tvrzení, rozkaz, slib atd. – akt ilokuční,
4. perlokuční – účinek.

Mluvními akty v širších souvislostech jednání se zabýval např. **Wunderlich** (1972).

Nepřímé mluvní akty – **Searle** – mluvčí něco říká a něco jiného míní.

Habermasova teorie společnosti – jde o oddělení protikladu komunikačního a instrumentálního jednání a funkčně–komunikační popis jazyka. Habermas pracuje s pojmy komunikační úloha, záměr, plány, postupy. Analyzuje rozhovor, zkoumá vzájemný vztah, úloha posluchače, všímá si podrobně zahájení, ukončování a replik v dialogu, střídání mluvních ad.

SOCIOLINGVISTIKA

Východiskem sociolingvistiky je jazyková různost, její rozvoj umožnil posun zkoumání od jazykového systému k reálné komunikaci. Předmětem sociolingvistiky je vztah mezi jazykem a společností, užívání jazyka v různých společenských situacích a v různých společenských skupinách.

Za zakladatele oboru sociolingvistika jsou považováni američtí autoři **Hymes** a **Labov**. Ti zdůrazňovali závislost užívání jazyka na sociálních situacích a vymezili základní témata, jimiž se sociolingvistika zabývá. Je to mj. **diglosie**, **bilingvismus**, **multilingvismus**, **jazykové plánování** a **jazyková politika**.

Typickým rysem jazyka z pohledu sociolingvistiky je jeho **variantnost**.

Z tohoto hlediska se zabývá také dialekty, které lze členit na:

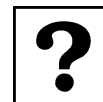
- variety (lekty) – idiolekty – jeden mluvčí,
- dialekty – teritoriální,
- sociolekty – společenské,
- chronolekty – dějiny jazyka.

Pro zájemce

Vztah jazyka a společnosti zaujímá v jazykovědě velmi důležité místo. Vyložit tento vztah však není jednoduché. Na jedné straně vše, co se ve společnosti odehrává, se nějakým způsobem odráží i v jazyce, ovšem na druhé straně se jazyk „chová“ jako útvar, který sice neustále přijímá četné podněty společnosti, aby pak sám přispíval k jejímu vývoji, ale současně „žije“ i podle svých vlastních zákonů a potřeb. Z toho samozřejmě plyne známá řada otázek, které se dotýkají tzv. jazykové různosti. Rozdíly mezi jazyky uvnitř jazyků jsou nepochybně odrazem vývoje lidské společnosti, které se v jednom období rozrůstají, v jiném zmenšují. K takovému pohybu dochází i v moderní době. Například Francie byla zemí s velkými nářečními rozdíly, v současné době se však tyto rozdíly vyrovnávají. Podobná situace je i v Čechách a na Moravě. Lze tedy očekávat, že postupně dojde k jazykovému sjednocení mezi národy?

Kontrolní otázky a úkoly

1. Vysvětlete pojem komunikačně–pragmatický obrat v jazykovědě v širších souvislostech.
2. V čem spočívá kritika konceptualismu?
3. Jaké jsou přednosti naopak omezení Chomského teorií?
4. Jak chápe Brinker pojem text?
5. Co je podstatou teorie mluvních aktů?
6. Které tři akty se realizují v mluvním aktu?
7. Jakými tématy se zabývá sociolingvistika?

2.6 Psycholingvistika a její vývoj

Psycholingvistika je moderní pomezí lingvistická disciplína, která vznikla v USA, od 2. poloviny 20. století se rozvíjí i v Evropě včetně bývalého SSSR. V našich zemích se zájem o tento obor začal projevoval v 60. letech 20. století, ale opravdový rozvoj nastal až po r. 1989 (srov. Nebeská, 1992).

Historie psycholingvistiky (dále PL)

Pro lingvistiku je materiálem pro studium jazykový systém.

Psychologie a psychologie jazyka se zajímaly o produkci a percepci řeči. Pro psychologii byly texty jako fixované výsledky mluvené řeči prostředkem zkoumání lidské mysli.

Původně byly obě tendence blízko sebe, ve 30. letech a po válce se v USA izolovaly. V 50. letech došlo v USA opět k jejich sblížení.

Za předchůdce psycholingvistiky lze považovat **Wundta, Steinthala, Vygotského**.

1954: v USA vychází sborník **Psycholinguistics** (Osgood a Sebeok).

Na vzniku PL se podílely **strukturální lingvistika, behavioristická teorie učení a teorie informace**.

Příklad

Základní **komunikační model** (srov. Jakobsonův model komunikace):

kanál		kanál
produktor	sdělení	recipient
kódování		dekódování
	<i>kód</i>	

Komunikační model umožňoval globální pohled na komunikační proces, zdůrazňoval procesualnost komunikace (produktor ... recipient) a i to, že sdělení je zakódováno do kódu, který je přístupný oběma komunikantům.

Historie PL působí dojmem přetržitosti, nové teorie odmítaly předchozí, nové začátky také reagovaly na starší poznatky.

Základní teoretické směry

Metodologické předpoklady:

- vrozené předpoklady užívání jazyka,
- učení,

c. situační kontext.

Počátky PL ovlivnil nejprve **behaviorismus**, poté **generativismus** (**mentalismus** – závěr 50. let, Chomsky – priorita vrozených předpokladů, pojmy kompetence a performance).

Dílčí teorie:

- hypotéza transformačního dekodování (Miller),
- kreativita jazyka (Chomsky) – podcenění komunikační funkce.

Kolem r. 1970 se v souvislosti s hledáním nového paradigmatu v lingvistice rozvíjí také **kontextová** či **komunikační psycholingvistika**.

Teorie řečové činnosti – Leontjev, Rjabov (1974) – důraz je kladen na sociální podmíněnost řečové činnosti.

V Sovětském svazu se rozvíjí zkoumání řečové činnosti, v Německu pak teorie jednání, **Rehbein** (1977).

Základy **kognitivní psycholingvistiky** – mentální předpoklady pro učení se jazyku jsou vrozené, získané, důraz je kladen na porozumění textu, střídání známé a nové informace.

Přes odlišnosti jsou obě školy komplementární, směřují k jakési syntéze.

Herrmann – **Speech and situation** (1983) – důraz na situační kontext. *Ne všechno, co má mluvčí na mysli, je verbálně vyjádřeno.*

Dnešní psycholingvistika

Východiska – syntéza komunikační a kognitivní teorie, otevřenost současné koncepce.

Psycholingvistika ve vztahu k jazykovědě chápe jazyk v interdisciplinárním kontextu: čerpala z fonetiky, lexikologie, lexikální sémantiky (problematika mentálního slovníku), syntax byla významným zdrojem v době generativní PL.

Teorie aktuálního členění věty koresponduje s PL teorií porozumění textu.

PL se zčásti prolíná s textovou lingvistikou.

Z oboru psychologie současná psycholingvistika pracuje s tématy jako **kognitivní psychologie**, **teorie paměti, činnosti, osobnosti**, z oblasti vývojové psychologie se zabývá mj. **osvojováním jazyka dítětem** ad.

Psycholingvistika se prolíná se sociálními vědami (jazyk je společenskou aktivitou) jako pedagogika, literární věda, hermeneutika (je blízká problematice porozumění textu), rétorika, sémiotika, neurolingvistika.

Psycholingvistika není jen vědou na pomezí psychologie a lingvistiky, je součástí širokého myšlenkového prostoru.

2.6.1 Řečová komunikace a její modelování

Jde o soubor jevů, jehož součástí tvoří **produkce řeči** (textu), **recepce**, **společenské aspekty**, **mentální předpoklady řečové komunikace** (ŘK), **text jako výsledek produkce řeči** a **východisko její recepce**, **situační**, **mentální** a **jazykové činitele**, **komunikační normy** (Nebeská, 1992).

Modelování ŘK jako otevřený soubor hypotéz musí zahrnout i užívání prostředků neverbálních (gestické, mimické, proxemické, paralingvistické).

Verbální komunikace nemusí být primární, srov. např. slovní doprovod při módní přehlídce, dialog při řezání dřeva.

Základní rysy modelování:

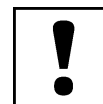
Výsledkem verbální aktivity produktora a recipienta je souvislý text nebo jeho fragment, přičemž vztah mezi produktorem a recipientem je zřejmý.

Z hlediska modelování ŘK stojí mimo zájem např. ukazatele u silnice – jsou primárně součástí jiného znakového systému než přirozený jazyk.

Činitele řečové komunikace nikdy nepůsobí izolovaně.

Situační činitele působí na komunikační proces zvnějšku, jsou v opozici k mentálním činitelům.

Důležitá pasáž textu

Pojem **situační proměnné** představuje široké spektrum faktorů:

- typ komunikačního procesu (soukromý, veřejný, masový),
- forma (psaná, mluvená),
- účel,
- přítomnost komunikačního partnera,
- podíl neverbálních prostředků.

Mentální činitele bezprostředně ovlivňují produkci a percepci řeči.

- souvisí s psychologií a teorií osobnosti, teorií motivace a kognitivní teorií,
- dispoziční vlastnosti jedince,
- výsledky jeho komunikační zkušeností,
- patří sem i činitele volní – vůle, schopnost, zájem.

Jazykové činitele

Psycholingvistika přistupuje k souboru jazykových prostředků zprostředkovaně, prostřednictvím řečové činnosti.

V lingvistice došlo k tzv. **linguizaci parole**, jde o hledání systémovosti u vyšších jazykových rovin jako je text.

Bylo rozšířeno chápání pojmu jazyková kompetence o kompetenci komunikační (např. Kořenský, 1989; Nebeská, 1992 ad.)

Došlo také k překonání dichotomie langue/parole a formulování systémově jednotného předmětu lingvistiky, která zahrnuje řečovou činnost (Kořenský 1989).

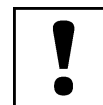
Segmentace řečové komunikace

Individuální charakter produkce a recepce řeči je chápán jako mentální proces, komunikační proces má společenský charakter.

Tento vztah je zdrojem napětí mezi producentem a recipientem, zdrojem dynamiky komunikačního procesu.

Grice (1975) – producent sděluje vše, co je třeba, ale ne více, než je třeba.

Důležitá pasáž textu

Porozumění řeči

Cílem je porozumět, o čem producent mluví a jak to myslí.

Porozumění je proces *syntetický* a *cyklický*.

Rozlišujeme jednotlivé fáze řečového procesu (Nebeská, 1992):

- **expektace** – podstatné je to, co recipient od textu očekává;
- **navazování vět** v textu recipient vnímá jako střídání známé a nové informace;
- **členění na obsahové jednotky** – přinesl velkou a malou sklenici;
- **identifikace slov** – recipient dokáže rozlišit slovní druhy, syntaktické funkce slov, odlišit homonyma;
- **inference** – zahrnují proces usuzování, vyvozování nových faktů, způsobují, že psychický obraz recipienta o textu je bohatší než text.

Předpoklady řečové komunikace

Základním předpokladem je znalost společného jazyka.

Co je to ovládat přirozený jazyk, jak funguje mysl člověka?

V mozku je uložena slovní zásoba, gramatika, znalost o spojitelnosti slov, fonetické a fonologické údaje, soustava grafémů, prostředky nonverbální komunikace a také věcné znalosti, užívání komunikačních prostředků.

Vývojové souvislosti, vývoj pojmů:

- **mentální encyklopedie** – soubor znalostí ze života člověka, model světa v lidském mozku;
- synonymní pojmy *subjektivní slovník a lexikální paměť*;
- *sémantická paměť* – X *epizodická paměť*.

V 80. letech 20. století dochází k rozvoji psychologické sémantiky.

Chomského pojem *moduly* – strukturace mentálních předpokladů ŘK na relativně samostatné části, subsystémy.

Mentální slovník a jeho zkoumání

Psycholingvistika zkoumá jak, v jaké formě jsou slova v mysli uložena, uspořádána, jak je možné je vyhledat, použít, jak se mentální slovník vytváří.

Osvojování jazyka dítětem

V 60. letech 20. století si podle behavioristů dítě osvojuje jazyk učení nebo jde o mentální, vrozený mechanismus (generativisté).

Součástí generativní koncepce byl **nativismus**, dosud je stále živý – rychlost osvojování jazyka, koresponduje s teorií o vrozenosti jazyka.

Jazyková kreativita – dítě rozumí, ale i tvoří věty, které neslyšelo.

Některé teorie se zaměřují na biologické základy jazyka a význam prostředí vylučují, podle nich je jazyk dítěte naprogramován.

Chomsky pojem **vrozené jazykové univerzálie** nahradil pojmem **univerzální gramatika** – soustava modulů, je oddělena od vrozené inteligence.

Neobehavioristická teorie pracuje s pojmem **I-marker**, základním stimulem pro osvojování jazyka je interakce s dospělými.

Věk kolem jednoho roku – **m-faktor** – projev spokojenosti v různých jazycích.

2–3 roky – slovník základních výrazů, přehnané dodržování pravidel, tzv. overgeneralization

vrozenost X analogie X systémovost.

Dítě zvládlo morfologii, ale ne výjimky: *Pudu k babičce, máma už tam pudla, můžu si to vzít?*

Angl.: *i goed, breaked X went, broke* – přidávání pravidelných koncovek k nepravidelným slovesům.

5 roků – dítě zvládá i komunikační dovednosti.

6 roků – synonymie, homonymie, dítě chápe hříčky a žerty.

Do počátku adolescence jedinec nabývá úplné komunikační kompetence.

Osvojování jazyka je chápáno jako primární proces, psaní jako proces odvozený.

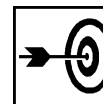
Kontrolní otázky a úkoly

1. Z jakých zdrojů vycházela psycholingvistika, když se rozvíjela v USA?
2. Jakými základními tématy se současná psycholingvistika zabývá?
3. Na čem je založena řečová komunikace a její modelování?
4. Na jakých principech je uspořádán mentální slovník?
5. Které teorie se zabývají osvojováním jazyka dítětem a na čem jsou založeny?

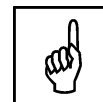
3 TEORIE ZNAKU

Cíle

- Popsat jazykový znak a to, na čem je založen.
- Objasnit, jak chápali jazykový znak stoikové a Platón.
- Definovat vývoj chápání jazykového znaku ve středověku a v novověku.
- Vysvětlit rozdíl mezi ikonou, indexem a symbolem.

Pojmy k zapamatování

Peircova jazyková typologie; jazykový znak; typy znaků; nominalisté; realisté

Otázkami, jak vznikají slova, co jsou to znaky, se lidé zabývají odedávna.

Filozofické chápání znaku:

Stoikové: Znak je chápán jako dvousložková jednotka. Její první část je výrazová, formální, vnímatelná smysly, druhá část je obsahová, významová, umožňuje srozumitelnost, pochopitelnost.

Platón: dialog *Kratylos*. Jde o dialog mezi Hermogenem a Kratylem, který řídí Sokrates.

Podstatou sporu je otázka, jak vznikají slova, jak se utváří jejich význam.

1. *physei* (vztah k přirozenému světu)

2. *thesei* (dohoda).

Spor o podstatu slov zůstal otevřený.

Znaky se zabýval ve své *Logice* a v dalších dílech i **Aristoteles**.

Od stoiků převzali teorii znaku i scholastikové ve středověku.

Svatý **Augustin** užívá pro znak termín *signum*, který má své označující – *signans* a označované – *signatum*.

Podle něj je znak něco, co něco zastupuje („*signum est aliquid quod stat pro aliquid*“).

Ve středověku byla také rozpracována teorie symbolů (jablko ze stromu poznání, duha apod.) a pokračoval spor o povahu slov mezi **nominalisty** a **realisty**. Zjednodušeně jsou podle nominalistů univerzáliemi slova, podle realistů věci.

Podle **Abélarda** jsou univerzáliemi významy, které se projevují v řeči a pojmy, které se projevují v myšlení.

Anglický filozof **John Locke** v r. 1690 rozlišil tři druhy věd: fyziké, praktiké a **sémiotiké** – věda o znacích, z nichž nejběžnější jsou slova (obnovil tak původní řecký název) (Černý, 2005).

Americký filozof **Charles Sanders Peirce** (1997) položil základy moderní sémiotiky.

Zdůraznil, že znak je složen ze tří prvků. Znak je něco, co zastupuje něco jiného. K pochopení tohoto vztahu je nutný třetí prvek – někdo – interpretant.

Důležitá pasáž textu

Klasickou se stala i jeho typologie znaků (tamtéž):

- **ikony** – např. fotografie, obraz, mapa, metafory, z jazykových znaků zvukomalebná slova – *žbluňk, kuku, bum*. Mezi ikonickým znakem a předmětem existuje podobnost;
- **indexy** – s označovanými předměty je spojuje skutečný vztah. Např. myslivec podle stopy pozná druh lesní zvěře, uvidíme-li za kopcem kouř, víme, že za ním hoří oheň. Indexy jsou založeny na souvislosti mezi výrazem a významem. Indexy mohou být také některá slova *ty, tady, teď*, tyto výrazy na něco odkazují, ukazují, můžeme je doprovodit gestem;
- **symboly** – vznikly na základě dohody, konvence. Známe mimo jiné matematické symboly, chemické vzorce, symboly z náboženství a umění. Např. kříž může mít jako symbol několik významů jak v náboženství, tak i v jiných oblastech (symbol křesťanské víry, ukřižování, smrti, označení kostela, ... plus, červený kříž). Symbol je založen na konvenci, srov. symbol násobení, který lze vyjádřit křížkem i tečkou. Stejně tak stejná znamení mohou mít v jiných oblastech nebo historických kontextech zcela odlišný význam. Symboly bývají často napodobovány, ale jejich význam se mění. Nacistická ideologie převzala znak svastiky, který měl dříve mimo jiné význam míru, skupina Kiss provokovala psaním dvou s ve stejné grafické podobě, jakou používala německá SS. **Většina jazykových znaků jsou symboly** – *pes, kůň, had, skála, řeka, les*.

Moderní sémiotika poukázala na další typy znaků – **gesta, symptomy (příznaky), signály**.

Znaky lze rozdělit na:

- jazykové,
- paralingvární – gesta, mimika,

– nejazykové – obraz, fotografie.

Jazykový znak:

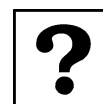
Teorii jazykového znaku zpracovali mnozí lingvisté – **de Saussure, Hjelmslev, Benveniste, Bolinger, Jakobson, Morris.**

Benveniste a Bolinger kritizovali de Saussurovu arbitrárnost (vztahu mezi označujícím a označovaným).

Jakobson ve své studii *Hledání podstaty jazyka* polemizuje se Saussurem a přijímá **Peirce: ikony jsou znaky minulosti, indexy přítomnosti a symboly budoucnosti** (srov. Dvanáct esejí o jazyce, 1970).

Vedle klasického bilaterálního (dvousložkového) pojetí existuje i pojetí unilaterální.

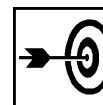
Kontrolní otázky a úkoly

1. Co je to znak, na čem je založen?
2. Jak znak chápali stoikové, jak na něj nahlíží Platón v dialogu Kratylos?
3. Jaký byl vývoj chápání znaku ve středověku a novověku?
4. V čem spočívá přínos typologie znaku Charlese S. Peirce? Jaké typy znaků rozlišuje?
5. Uved'te příklad ikony, indexu a symbolu jako jazykového i nejazykového znaku.
6. Jaké vlastnosti má jazykový znak podle Ferdinanda de Saussura?
7. Pokuste se vysvětlit Peircovu tezi: ... *ikony jsou znaky minulosti, indexy přítomnosti a symboly budoucnosti.*

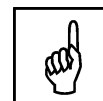
4 STRUKTURA JAZYKA A JEHO JEDNOTKY

Cíle

- Podrobně charakterizovat jednotlivé jazykové jednotky a jejich vztahy.
- Popsat fonologickou jazykovou rovinu s důrazem na fonologické opozice a morfonologické alternace.
- Popsat morfológickou jazykovou rovinu.
- Popsat lexikální jazykovou rovinu s důrazem na slovo a jeho funkce, formy, vtahy atd.
- Popsat syntaktickou jazykovou rovinu a dokázat vysvětlit rozdíly mezi tradiční a valenční syntaxí.
- Rozlišit kritéria, podle kterých jsou vymečovány třídy slov.

Pojmy k zapamatování

fón/foném; morf/morfém; lexém; věta; výpověď; příznakovost/nepříznakovos;, fonologické opozice; typy morfů; slovo; polysémie/homonymie; primární a sekundární funkce slovních druhů; větné členy a vztahy mezi nimi; základová větná struktura

Strukturu jazyka tvoří jeho základní jednotky a jejich vztahy: **foném, morfém, lexém, věta, textém.**

4.1 Fonologická rovina

Fonémy jsou základní jednotkou fonologické roviny. Nemají význam, ale mají schopnost jej rozlišit – distinktivní funkce: *dívat – dávat, bit – hit.*

Základy fonologie položila pražská škola, zejména **N. S. Trubeckoj**. Podle něj je foném **příznak** rozlišující slovní struktury.

Trnka chápe foném jako a) soubor příznaků relevantních z hlediska protikladnosti a kontrastnosti, b) jako nejjednodušší složku morfematické formy.

Jakobson považuje foném za základní distinktivní znak, který je významově prázdný, ale dá se rozložit na soubor distinktivních rysů s přesně vymezenými akustickými parametry.

Fonémy, které se podílejí na utváření jazykových jednotek vyššího řádu, tedy morfémů a slov, jsou **segmentální fonémy** (slova se dají na fonémy rozložit, segmentovat).

V řeči se realizují jako fóny (hlásky) a říkáme jim alofony nebo varianty fonému. Ty jsou základní – *n* ve slově Ivana a kombinatorní – n ve slově Ivanka. K anomálním variantám patří některé emotivní realizace: *brrrr*.

Důležitá pasáž textu

Mezi fonémy existují vztahy podobnosti a rozdílnosti. Tyto vztahy fonologie označuje jako **fonologické protiklady – opozice**.

Mezi základní opozice patří:

- vokálnost – nevokálnost
- konsonantnost – nekonsonantnost.

Některé fonémy vytvářejí korelační vztahy. U samohlásek tedy existuje **protiklad kvantity** *a – á, e – é, u* souhlásek pak např. **protiklad znělosti** – *p – b, t – d, s – z*. Ten ve slabých pozicích podléhá **neutralizaci**: *plod (plot) – plot*.

Trubeckoj rozlišuje tyto typy opozic:

privativní, ekvipolentní a graduální.

Fonematická výstavba významových jednotek souvisí s **morfonologickými alternacemi**:

Příklad

Rozlišujeme alternace vokalické a konsonantické (Čechová, 2011):

Vokalické:

Korelativní: *lípa – lipka, skála – skalka*.

Disjunktivní: *vezu – vozí, hůl – hole*.

Vznikové a zánikové: *hrát – herna, pes – psa*.

Konsonantické:

Korelativní: *radit – rada.*

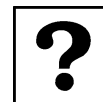
Disjunktivní: *noha – nožka, noha – noze, ruka – ručka, ruka – ruce, suchý – suše.*

Zánikové – *spát – usnout.*

Vznikové – *slepý – slepě.*

Podrobnější členění a příklady viz Mluvnice češtiny I.

Kontrolní otázky a úkoly

1. Vysvětlete, proč foném nemá význam a proč morfém již význam má.
2. Vysvětlete a doložte na příkladech distinktivní funkci fonému.
3. Jaké typy fonologických opozic znáte? Uveďte konkrétní příklady.
4. Uveďte vlastní příklady k jednotlivým typům morfonologických alternací.

Pro zájemce

1. Na základě fonetických záměn (*komutace* a *substituce*), které provedete v následujících slovech, dokažte, že foném je základní jednotka jazyka, která plní distinktivní (rozdílovací) funkci (vyjděte z publikace L. Hjelmsleva: *O základech teorie jazyka*, 1972): *vila, pili, grog, kozí, led, rez, vina, krk, dálka, sbor, zub, váha, šila, šle, píše, lže.*
2. Podtržené pozice zhodnoťte z hlediska fonetického a fonologického (s případným využitím fonetické a fonologické transkripce): *hloubka, chlad, mucholapka, dráp, výlov, sbírat, šhánět, komfort, branka, vtírat, tvaroh.*

4.2 Morfologická rovina

Základní jednotkou je **morfém**. Má stránku výrazovou i obsahovou, tzn., že má význam. Morfémy zpravidla nestojí samostatně, jsou nazývány také jako **nesamostatné znaky**. Morfém lze chápat jako množinu morfů se společným významem.

Za morfém se považuje i **nulový morfém**, tj. nesamostatný znak s nevyjádřenou výrazovou stránkou – jde o významovou nepřítomnost porovnatelnou v systému:

muž – 0, muž – e, žen – a, žen – 0.

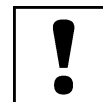
Morfém je jednotka zobecňující, zahrnuje všechny možné morfy. Morfy jsou pak jednotky lineární.

Rozlišujeme:

- **alomorfy** – fonologicky závislé varianty morfému *-ruk-*, *-ruč-*, *-ruc-* ve slovech *ruka*, *ručka*, *ruce*.
- **varianty morfému** – fonologicky nezávislé: *-i*, *-ové* ve slovech *páni*, *pánové*.

Při morfematičké segmentaci se dále odlišují morfy od submorfů.

Důležitá pasáž textu

Z hlediska obsahu a funkce rozlišujeme:

1. **kořenové morfy**: jsou nositeli lexikálního významu a představují derivační bázi (základ) jazyka (*-o-h-nou-t*, *o-hb-í-0*, *o-heb-n-ost-0*, *o-hyb-0*, *o-hýb-a-t*).
2. **derivační morfy**: stojí před KM, **prefixy**, nebo za KM, **sufixy**. Podílejí se na vytváření slovtvorného významu slova.

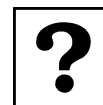
Sufixy mohou být:

- **slovtvorné** – knih-ař-0,
- **kmenotvorné** – mlád-et-e, děl-a-t,
- **tvoroslovné** – růž-emi.

Z hlediska pozice se rozlišují ještě **postfixy** – *kdo-si*, *co-si*, **infixy** – *mal-in-k-ý* a **interfixy** – *velk-o-měst-o*.

Další příklady lze doplnit podle **Šiškova** Bázového morfematičkého slovníku.

Kontrolní otázky a úkoly

1. Proč bývají morfémy nazývány nesamostatné znaky?
2. Co je to nulový morfém, proč je speciálně vyčleněn?
3. Jak chápete vztah mezi morfémem a morfem?
4. Jaké typy morfémů rozlišujeme z hlediska obsahu a funkce?
5. Podle Šiškova Bázového morfematičkého slovníku připravte kompletní morfematičkovou analýzu tří substantiv, tří adjektiv a tří sloves.

Pro zájemce

1. Dokažte významovou souvislost mezi morfy /-jd-/ a /-š-/. V jakých tvarech se takové morfy vyskytují a jak se nazývají?
2. Co víte o morfech typu /-u/, /-ovi/ ve tvarech Janu, Janovi a jak hodnotíte morfy /-i/, /-ové/ ve tvarech *voli, volové, vězni, věžňové*?
3. Vyhledejte alomorfy k morfu /-ber-/ a kompletní množinu těchto útvarů sjednoťte v jeden morfém s invariantním významem (využijte Šiškův *Bázový morfemtický slovník češtiny*, 1988).

4.3 Lexikální rovina

Nauka o slovní zásobě (lexikologie) je vedle zvukové stránky jazyka, morfologie a syntaxe základní částí jazykovědy. Význam zkoumá i sémantika, ale především ze syntaktického hlediska.

Frazeologie se zabývá frazémy, ustálenými slovními spojeními – slovesné, neslovesné – *být středem pozornosti, chodit okolo horké kaše, vzít nohy na ramena X pekelný řev, lví podíl, drtivá porážka*. Metaforičnost frazémů.

Specializované disciplíny:

etymologie – zabývá se původem slov. I tzv. slova značková (motivačně neprůzračná) mohou prokázat svůj původ (*plot – pletu, plést, ohrada se splétá*).

Pro zájemce

Podoby slov mohou přecházet do různých jazyků, významy se mohou měnit, posouvat, rozšiřovat, zužovat.

Př.: slovo *vrah*, stsl. *vrag-6*, rus. *vrag* i *vorog*, pol. *wróg*, ukr. *voroh*, pochází z germánských jazyků, srovnej stnor. *vargr*, šv., nor., dán. *varg* znamená vlk. Stangl. *wearg*. znamená zločinec, psanec, sthněm. *warg* je lupič, zločinec. Tehdy zločinec – ubijce člověka byl prohlášen vlkem na posvátném místě a bylo možné se k němu chovat jako k vlkovi. Totéž platilo např. i u starověkých Chetitů. Vrah je nepřítel člověka i veřejný nepřítel. Germánské *warg* bylo tabuové slovo, bylo odvozeno od slovesa *würgen*, angl. *worry* – dávat, škrtit.

Příklad zužování významu: *dobytek* znamenalo původně všechno, co bylo dobyto, kořist, rozšiřování významu: *kůže* – *koža* – *kozja* – původně pouze kozí kůže, tedy kozina.

Onomastika – toponymie, antroponymie.

Slovní zásoba pasivní a aktivní, individuálnost.

Slovní zásoba tvoří jakýsi adresář lexikálních jednotek, slov i pojmenování, mezi kterými jsou konkrétní vztahy, hierarchie a struktura. Lze např. vytvářet paradigmaty slov se stejným skloňováním nebo časováním (*muž, stroj, růže, prosí, trpí, sází*), slova lze rozdělit do slovních druhů, některé slovní druhy jsou slova plnovýznamová, jiné slova gramatická apod.

Základní jednotkou lexikální roviny jazyka je **lexém**. Může být jednoslovný i víceslovný – *člověk* X *homo sapiens sapiens*, *vitriol* X *kyselina sírová*.

Základní funkce lexému je pojmenovací.

Lexém se v textu manifestuje jako **alolex**.

zpívat – *zpívám, zpíváš, zpívá + pl. + futurum a préteritum atd.*

Zadrženy už zpívá. Vstup sémantické složky, nespisovné využití, lexikální aktualizace.

muž + všechny tvary.

Základními lexémy jsou **slova**.

Slovo je považováno za **základní jazykový znak**, který má své **vehikulum** (výraz, formu) a dispozici (význam) a zaujímá příslušné místo ve slovní zásobě.

Základní funkce slova je **funkce pojmenovací**.

Vztah slova MOTÝL a pojmu: slovo obsahuje nocionální složku (jádro významu) + složku pragmatickou, slovo odráží, zobecňuje pojem z objektivní reality.

Charakteristika slova:

1. **Fonemická uzavřenost**, celistvost, vydělitelnost:

náledí, ná-led-í, n-á-l-e-d-í.

Včera bylo před domem.

Důležitá pasáž textu

Formy slova:

- a) **syntetické**: napíšu, zaplatím, mám,
- b) **analytické**: budu psát, byl bych býval psal,
- c) **anlyticko-syntetické**: I write, ich schreibe,
- d) **supletivní**: dobrý – lepší, man – people, člověk – lidé, člověk – lžudi.

2. **Identičnost** slova

Konkrétní slovo má v kontextu formu (číst): čtu, četl jsem, četl bych, čta...

Jednotky se sémanticky ztotožňují s daným lexémem.

3. **Významovost**

Slovo je základní, podle Horeckého jediný znak.

Slovo má formu a význam:

- **lexikální**: – učitel (uč–),
- **gramatický**: –0 – zařazuje slovo jako jednotku s významem substance, vyjadřuje 1. pád a sg.,
- **slovotvorný** (ne vždy): je propojením mezi sémantickými složkami, mezi významem slovotvorným základem a formantem: *uč– ... –tel, vel– –tel.*

4. **Gramatičnost** – slovnědruhová příslušnost.

5. **Paradigmatičnost**: paradigma je souborem všech potenciálních tvarů.

např. *stůl*: 7 tvarů v sg., 7 v pl. – úplné paradigma.

prach – (v praxi se nerealizují některé pády u tohoto látkového substantiva) – potenciálně úplné paradigma.

být – nemá všechny tvary jako např. sloveso dělat – neúplné paradigma.

nosič – ve 4. pádě *nosič* i *nosiče* (podle významu) – rozšířené paradigma.

6. **Větovornost**

Schopnost slov tvořit věty, i v jednoslovných formách:

Faul? Fialy? Ne. Maška.

Slovník, slovní zásoba je systematicky uspořádaná:

1. slovnědruhově,
2. funkčně – srov. dále lexikální paradigmatica.

Z hlediska lexikální paradigmaticky lze mezi jednotlivými lexémy vymezit např. tyto vztahy (Filipec a Čermák, 1985):

- **hyperonymie** a **hyponymie** – vztah nadřazenosti a podřazenosti: strom – hrušeň, jabloň,
- **polysémie** – mnohoznačnost, lexikální jednotky spolu významově souvisí, na základě metaforického *ježek, ježek* jako účes, nebo metonymického *Čapek, číst Čapka*,
- **homonymie** – neutralizace protikladu formy dvou nebo více jednotek při zachování protikladu významu – *role* – pole, herecká úloha, přeneseně pak i text jednoho herce (četl roli krále Leara), *role* jako věc vzniklá smotáním (z fr. a něm.), řídce též *role* jako *rula* – soupis poddanských pozemků.
- **synonymie** – neutralizace protikladu významu dvou nebo více jednotek při zachování protikladu jejich formy – *statečný, odvážný, chrabrý, nebojácný, neohrožený*.
- **antonymie** – významová protikladnost, *sladký – slaný, den – noc*.
- **paronymie** – výrazová podobnost dvou nebo více jednotek, které se významem liší – *čtvrť X čtvrt' X adaptovat X adoptovat*.

Pokud jde o užití slova, rozlišujeme **pojmenování přímé** a **nepřímé**. Nepřímá pojmenování se tradičně člení na metafory a metonymie včetně jejich dalších podtypů.

Třídy slov: slovní druhy. Jsou to množiny lexikálních jednotek spojené nejobecnějším významem a primární syntaktickou funkcí (v případě sekundárních syntaktických funkcí se tato spojitost narušuje).

Rozlišujeme tři **kritéria**, podle nichž třídy slov vymezujeme:

sémantické, morfologické, syntaktické.

Z hlediska **sémantického** např. substantivum označuje název osob, zvířat, dějů, vlastností ad., pronomina zastupují ostatní jména, číslovky vyjadřují kvantifikaci.

Morfologické hledisko zohledňuje tvary slov (srov. paradigmatické vztahy).

Syntaktické kritérium posuzuje vztah mezi slovy ve větě (srov. syntagmatické vztahy).

Polský lingvista Jerzy Kurylowicz (1949):

a) Primární syntaktické funkce

1 – subjekt, objekt

2 – atribut

5 – predikát

b) Sekundární syntaktické funkce

1 – Atn

2 – S

5 – S

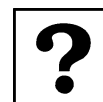
Rozlišujeme:

- **Slova autosémantická** – substantiva, označující substance, adjektiva, označující příznak neprobíhající v čase, verba (příznak probíhající v čase), adverbia (okolnostní příznak).
- **Kvantifikátory** – číslovky (numeralia).

- **Identifikátory** – pronomina (zájmena).
- **Slova synsémantická** – prepozice (pravé a nepravé), konjunkce (podřadící a souřadící), partikule (částice).
- **Slova morfologicky nesegmentovaná** – interjekce (citoslovce).

Existuje několik typů rozdělení slovních druhů nebo další slovní druhy, například predikativa – *je chladno*.

Kontrolní otázky a úkoly

1. Které lingvistické disciplíny se zabývají slovem a z jakých hledisek jej zkoumají?
2. Vyhledejte ve slovníku frazeologismů pět frazémů, kde je obrazné pouze adjektivum, a pět frazémů, které jsou obrazné jako celek.
3. Vyhledejte v etymologickém slovníku po třech slovech přejatých do češtiny z řečtiny, latiny, němčiny, francouzštiny a angličtiny. Najděte také slova přejatá z jiných jazyků.
4. Jaká je základní funkce slova a jaké jsou jeho charakteristické rysy?
5. Které vztahy mezi lexémy rozlišujeme z hlediska lexikální paradigmaticky? Uveďte vlastní příklady základních typů jednotlivých vztahů.
6. Podle kterých kritérií jsou slova řazena k jednotlivým slovním druhům?
7. Na čem jsou založena slova autosémantická, identifikátory, kvantifikátory, slova synsémantická a slova morfologicky nesegmentovaná?

Pro zájemce

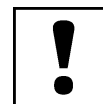

1. Pokuste se dle vlastní úvahy uvést do vtaů **polysémie, homonymie, synonymie** a **antonymie** tyto lexikální jednotky: *mladý, jalový, nový, starý, starobylý, velké vápno, pomněnkový, velké pivo, chlapec, tichý, dávný, desítka, vběhnout, hoch, zastaralý, azurový, bývalý, hluboký, vroucí, nemladý, hluchý, neslyšící, mělký, modrý, ogar, vyběhnout, malé pivo* (vycházejte z J. Filipce a F. Čermáka: *Česká lexikologie*, 1985).
2. Vyložte strukturu kompozit *černozem, hlavolam, choroboplodný, smysluplný, pršiplášť*.
3. Jak vznikají pojmenování typu *rychlík, nákladák, písemka, diplomka, Lidovky, citlivka, pravačka* aj.? Jak se pojmenování tohoto typu nazývají?

4.4 Syntaktická rovina

Základní jednotkou syntaktické roviny je **věta**. Podobně jako morfém představuje věta konstrukt, který obsahuje obecné, abstraktní veličiny: subjekt, predikát, objekt, adverbiale (S – P – O – Adv.).

Důležitá pasáž textu

Věta se v komunikaci manifestuje jako **výpověď** (výpovědní akt) se sdělovací, komunikativní funkcí. Výpověď lze oproti větě chápat jako reálně existující jev, který je smyslově vnímatelný a empiricky ověřitelný. Pokud slovo míč samo o sobě znamená „míč“ obecně, pak v konkrétní výpovědi odkazujeme ke konkrétnímu míči, o němž mluvíme – *S tímto míčem se hraje házená*. Jde o vyjádření vztahu mezi dvěma akty, který V. Mathesius nazval aktem **pojmenovacím** a **usouvztažňovacím**.

Věta je slovní **sdělení myšlenkového charakteru**, je intonačně uzavřená, komunikativní povaha výpovědi je v psané podobě signalizována speciálními grafickými znaky (tečka, otazník, vykřičník, ?!, !!!).

Věta má **lineární charakter**, jednotlivá slova musí stát jedno za druhým. Lineární sdělení vyjadřuje konkrétní myšlenku, jejíž obsah není lineární, je uložen v určité části roviny langue daného mluvčího, uložené v jeho mozku, má tedy de facto prostorový charakter.

Každý jazyk má poněkud odlišná **pravidla slovosledu**, tedy způsob, jak převést myšlenkový obsah věty do lineární výpovědi.

Čeština má značně volný slovosled. Jak uvádí J. Černý (1998), věta o sedmi slovech má z formálního hlediska 80 možných variant, jejichž základní význam je stejný.

Včera jsem bohužel nemohl ten dopis napsat. Ten dopis jsem včera bohužel nemohl napsat. Nemohl jsem ten dopis včera bohužel napsat. Bohužel jsem ten dopis nemohl napsat včera. Bohužel jsem včera nemohl napsat ten dopis. (...)

V češtině je běžné začínat větu přímým předmětem: *Toho nového Kunderu jsem ještě nečetl. Petra jsem neviděl.*

V analytických jazycích, jako je např. angličtina, funguje pevný pořádek slov:

S – P – O.

Ve větě fungují základní vztahy – **dominance** a **zmnožení** – *Petr a Pavel, rychle, ale opatrně*. Tyto vztahy jsou vyjadřovány pomocí **kongruence** – *starý dům*, **rekce** – *našel přítele*, **adjunkce** – *pracoval rychle*.

Věty obsahují větné členy základní (subjekt, predikát) a rozvíjející (objekt, atribut, adverbiale, doplněk – v *Mluvnici češtiny III* není považován za větný člen).

Základová větná struktura je vyjadřována pomocí tzv. větných vzorců. Gramatickou formu věty vyjadřuje **gramatický větný vzorec** – GVV.

Příklad

Petr koupil knihu: $S_{\text{nom}} - Vf - S_{\text{acc}}$

Petr pomohl dědečkovi: $S_{\text{nom}} - Vf - S_{\text{dat}}$

Petr se chopil zbraně: $S_{\text{nom}} - Vf - S_{\text{gen}}$

Petr se zabývá obchodem: $S_{\text{nom}} - Vf - S_{\text{instr}}$

Existuje také sémantický větný vzorec, který schematicky vyjadřuje význam věty neboli propozici, a komplexní větný vzorec, s těmi se studenti podrobně seznámí v předmětu syntax ve druhém ročníku studia.

Některé typy výpovědního ztvárnění základových větných struktur (ZVS) (Grepel, Karlík, 1986):

- **voluntativní modalita** – modalita gramaticky vyjadřuje vztah mluvčího k výpovědi. Jde o obměnu predikátoru ve smyslu nutnosti, možnost, záměru. *Otec pracuje v železárnách... může pracovat, hodlá pracovat, rozhoduje se, zda...*
- **postojová modalita** – ZVS má podobu otázky, rozkazu, přání,
- **jistotní modalita** – mluvčí vyjadřuje stupeň svého přesvědčení o reálné platnosti, pravdivosti výpovědi *možná, snad, jak si myslím, jistě, rozhodně, na sto procent,*
- **negace** – úplné nebo částečné popření predikátu,
- **vztažení propozice k okamžiku promluvy** – *právě teď studuje, studuje na PdF.* Přítomný čas bývá přenášen a pak vyjadřuje budoucí čas – *Zítřejdu k řediteli,* nebo minulý čas – *Včera jdu a po městě a koho nevidím.*

a další: **kvantifikace a identifikace, hierarchizace propozice, vztažení propozice k partnerům komunikativního aktu, intenzifikace, emocionálnost, funkční větná perspektiva.**

Rozlišuje se pět typů výpovědí:

- věta jednoduchá,
- juxta pozice,
- souvětí souřadné,
- souvětí podřadné,
- složitá větná konstrukce.

Věta jednoduchá může obsahovat pouze základní větné členy: *Růže rozkvetla*, nebo pouze jeden z nich. Běžně se realizuje také věta bezpřísudková *Kino.*, popř. věta bezpodmětá *Sněží.*

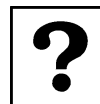
Juxtapozice – souřadné přiřazování, představuje přechod mezi větou jednoduchou a souvětím. Nejsou spojeny spojkou. *Udělám to, už je čas.*

Souvětí souřadné je spojení dvou a více vět hlavních, popř. i vět vedlejších. Mezi nimi je spojka. Rozlišujeme vztahy mezi větami hlavními: slučovací, stupňovací, odporovací, vylučovací, příčinný, důsledkový.

Souvětí podřadné je spojení věty hlavní a věty vedlejší.

Složitá větná konstrukce, tedy spojení více než dvou vět, se v praxi realizuje velmi často, a to jak v běžné komunikaci, tak např. v beletrii. *Pavla řekla, že přijde, protože chce, aby ji viděla Petra.*

Kontrolní otázky a úkoly

1. Vysvětlete vztah mezi větou a výpovědí s ohledem na teze V. Mathesia o aktu pojmenovacím a usouvztažňovacím.
2. Vytvořte nejméně 10 výpovědí z původní jedné výpovědi o šesti slovech. Všimněte si, jakou funkci mohou mít změny slovosledu.
3. Jaké typy větných vzorců znáte? Vytvořte větu jednoduchou a sestavte její větný vzorec.
4. Které typy výpovědního ztvárnění základových větných struktur znáte? Uveďte k nim příklady konkrétních výpovědí.

Pro zájemce

1. Čím se od sebe liší výpovědi *Nenapovídej!* a *Nenapovídat!?* Je jejich obsah totožný?
2. Pojmenujte jevy a syntaktické procesy zastoupené v těchto textech:
 - a) *Kam jedeš na dovolenou?*
Do Francie.
Sám?
Ne, s manželkou.
 - b) *Loni, bylo to kolem Vánoc, přišel Karel s velkou prosbou.*
 - c) *Včera jsem viděl Helenu. S klukem. Krásně opáleným.*
 - d) *Už tě nebudu podporovat. Nebudu! Ani za nic. Proč taky? Stojíš mi vůbec za to? Ty?*

5 AKTUÁLNÍ OTÁZKY SOUČASNÉ LINGVISTIKY

Záběr současné lingvistiky jako vědní disciplíny je velmi široký a hluboký, přestože primárním předmětem zájmu lingvistů zůstává vždy jazyk.

Chceme-li rámcově charakterizovat stav současné jazykovědy, je třeba uvědomit si, že jazykem se lidé zabývali od nepaměti. Starověké kultury věnovaly zkoumání jazyka velkou pozornost, ať už to bylo v Řecku, v Římu, v Indii, Egyptě atd.

Počátek vědecké lingvistiky je kladen do závěru 18. století, kdy se evropští jazykovědci, ovlivnění v té době zejména objevením prací staroindických jazykovědců (Angličan William Jones), začali systematicky zabývat zkoumáním hláskových změn, podrobným a systematickým popisem gramatiky.

Za zakladatele moderní lingvistiky je považován **Ferdinand de Saussure**. Jeho učení ovlivnilo řadu evropských škol a nových teorií jazyka. Jeho strukturalismus pronikl i do ostatních vědních oborů. Saussurovo učení mělo vliv na další školy, mj. i na PJS.

Za další významný přelom v lingvistickém bádání lze pokládat **dílo Noama Chomského**, amerického lingvisty, který v první práci *Syntactic structures* nastínil nové možnosti zkoumání jazyka, především jeho vlivné gramatické teorie. Zavedl nové termíny, svoje koncepce několikrát přepracoval, reagoval tak i na některé negativní kritiky jeho pojetí.

Saussure: langue, parole, langage. Jazyk má společenský charakter.

Chomsky: competence, performance... hloubková a povrchová struktura. Sám se v první fázi omezil na povrchovou strukturu, čímž vyloučil ze svého zájmu oblast jazykového významu. Zkoumal pouze formu. Pokud mluvíme, realizujeme stovky a tisíce výpovědí. Existuje však jen několik tzv. jádrových vět (*kernel sentences*), které umožňují generování různých výpovědí.

Další přelom v jazykovědě nastal kolem r. 1970. Hovoří se o tzv. **komunikačně-pragmatickém obratu v lingvistice**. Zájem lingvistiky o jazyk jako systém, s popisem jeho roviny fonologické a morfologické, o popis skladby věty atd. se posunul směrem k realizaci (od langue k parole), k promluvě. **Předmětem zájmu se stala komunikace**, její realizace, podmínky této realizace, a také všechny faktory, které komunikaci ovlivňují, dále také vztah uživatele jazyka k jazyku a další témata, do té doby zkoumaná pouze okrajově. Výrazně se profilují tzv. **pomezí lingvistické disciplíny**, které však svým dosahem a významem přestávají být pouze pomezí, stávají se inspirativním východiskem pro další nové přístupy ke zkoumání jazyka.

Současná česká lingvistika navazuje na významnou tradici, založenou už koncem 18. století, a rozvíjí zejména ve 20. a 30. letech 20. století v souvislosti s činností PLK.

6 VÝZNAMNÉ OSOBNOSTI ČESKÉ LINGVISTIKY A JEJICH ZAMĚŘENÍ – VÝBĚR

- **Jan Gebauer** – historická mluvnice, normativní mluvnice
- **Josef Zubatý** – indoevropéistika
- **Václav Ertl** – gramatika
- **Vilém Mathesius** – obecná lingvistika, anglistika
- **Bohuslav Havránek** – slavistika, teorie spisovného jazyka, dialektologie
- **Bohumil Trnka** – fonologie, morfologie
- **Josef Vachek** – fonologie
- **Vladimír Skalička** – typologie na strukturalistickém základě
- **František Trávníček** – gramatika
- **Vladimír Šmilauer** – současný český jazyk, *Nauka o českém jazyce, Nauka o české skladbě*
- **Karel Horálek** – historická mluvnice, *Filosofie jazyka*
- **Karel Hausenblas** – stylistika, *Výstavba jazykových projevů a styl*
- **Josef V. Bečka** – stylistika, *Jazyk a styl novin, Česká stylistika*
- **Milan Romportl** – fonetika a fonologie
- **Alois Jedlička** – současný jazyk, stylistika
- **Milan Jelínek** – současný jazyk, stylistika
- **Václav Machek** – etymologie
- **František Daneš** – současný český jazyk, *Intonace a věta ve spisovné češtině, Věta a text*
- **Miroslav Komárek** – historická mluvnice, současný český jazyk
- **Jaroslav Bartošek** – současný jazyk, jazyk žurnalistiky
- **Helena Bauerová** – slavistika
- **Miloš Dokulil** – slovo tvorba, *Tvoření slov v češtině*
- **Josef Filipec** – lexikologie, lexikografie, *Česká lexikologie*
- **František Čermák** – lexikologie, lexikografie, frazeologie, *Česká lexikologie, Český národní korpus*
- **Petr Sgall** – současný český jazyk, *Cesty moderní jazykovědy, Čeština bez příkras*
- **Jan Chloupek** – současný jazyk, stylistika
- **Alexander Stich** – současný jazyk, stylistika
- **Bohumil Palek** – obecná lingvistika, *Základy obecné jazykovědy*
- **Radoslav Večerka** – slavistika
- **Marie Čechová** – současný český jazyk, *Čeština. Řeč a jazyk*
- **Radoslava Brabcová** – současný jazyk, didaktika českého jazyka
- **Jan Kořenský** – Teorie přirozeného jazyka, současný jazyk
- **Edvard Lotko** – obecná lingvistika, typologie, polonistika
- **Jiří Černý** – obecná lingvistika, hispanistika, *Dějiny lingvistiky*

- **Světa Čmejková** – současný jazyk, analýza reklamních komunikátů
- **Jana Hoffmannová** – textová lingvistika, stylistika. *Stylistika a...*
- **Olga Müllerová** – současný jazyk, mluvené projevy
- **Ivana Svobodová** – současný jazyk, mluvené projevy
- **Marie Krčmová** – současný český jazyk, dialekty
- **Eva Minářová** – stylistika
- **Marek Nekula** – současný jazyk, obecná lingvistika
- **Bohumil Vykypěl** – indoeuropeistika, etymologie
- **Petr Karlík** – syntax, současný jazyk
- **Lumír Klimeš** – současný jazyk, slang
- **Milada Hirschová** – syntax, současný jazyk
- **Josef Hubáček** – současný jazyk, slang
- **Jana Svobodová** – současný jazyk, didaktika českého jazyka
- **Eva Höflerová** – současný jazyk, didaktika českého jazyka
- **Svatopluk Pastyřík** – současný jazyk, didaktika českého jazyka
- **Alena Jaklová** – komunikační situace, současný jazyk

Literatura

- ANTHONY, D. W. 2007. *The Horse, the Wheel, and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*. Princeton: Princeton University Press. ISBN 0-691-05887-3.
- AUSTIN, J. L. 1975. *How to do things with words*. Cambridge: Harvard University Press. ISBN 9780674411524.
- BLOOMFIELD, L. 1955. *Language*. London: George Allen & Unwin.
- BRINKER, K. 1971. Aufgaben und Methoden der Textlinguistik. Kritischer Überblick über den Forschungsstand einer neuen linguistischen Teildisziplin. In *Wirkendes Wort*, 21, s. 217–237.
- ČECHOVÁ, M. a kol. 2011. *Čeština – řeč a jazyk*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství. ISBN 80-85866-57-9.
- ČERMÁK, P., a kol. 2012. *Pražský lingvistický kroužek v dokumentech*. Praha: Academia. ISBN 978-80-7277-369-5.
- ČERNÝ, J. 1998. *Úvod do studia jazyka*. Olomouc: Rubico. ISBN 80-85839-24-5.
- ČERNÝ, J. 2005. *Malé dějiny lingvistiky*. Praha: Portál. ISBN 80-7178-908-9.
- DANEŠ, F. 1985. *Věta a text*. Praha: Academia.
- DIJK, T. A. van. 1970. *Text and context*. London: Longman.
- Dvanáct esejů o jazyce*. 1970. Praha: Mladá fronta.
- ERHART, A. 1984. *Základy jazykovědy*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- FILIPEC, J., a ČERMÁK, F. 1985. *Česká lexikologie*. Praha: Academia.
- FILLMORE, CH. J. 1968 The Case for Case. In: Bach, E., a Harms, R. (eds.), *Universals in Linguistic Theory*. New York, NY: Holt, Rinehart & Winston.
- GREPL, M., a KARLÍK, P. 1986. *Skladba spisovné češtiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- GRICE, H. P. 1975. Logic and conversation. In: COLE, P., a MORGAN, J. L. (eds.). *Syntax and Semantics*, 3: Speech Acts. New York: Academic Press.
- GUILLAUME, G. 1929. *Temps et verbe*. Paris: Champion.
- HELBIG, G. 1991. *Vývoj jazykovědy po roce 1970*. Praha: Academia. ISBN 80-200-0312-6.
- HERMANN, T. 1983. *Speech and situation*. New York: Springer-Verlag.
- HJELMSLEV, L. 1971. *Jazyk*. Praha: Academia.
- HOCKETT, Ch. F. 1955. *A Manual of Phonology*, Baltimore: Waverly Press.
- HOCKETT, Ch. F. 1958. *Course in Modern Linguistics*. New York: The Macmillan Company.
- CHOMSKY, N. 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- CHOMSKY, N. 1957. *Syntaktické struktury*. Praha: Academia.
- JAKOBSON, R. 1995. Lingvistika a poetika. In: JAKOBSON, R. 1995. *Poetická funkce*. Jinočany, s. 104–105.
- JANOŮSEK, J. 2007. *Verbální komunikace a lidská psychika*. Praha: Grada. ISBN 978-80-247-1594-0.
- KLÉGR, A., ZIMA, P. 1989. *Světlem jazyků*. Praha: Albatros.

- KOŘENSKÝ, J. 1989. *Teorie přirozeného jazyka: interdisciplinarita, aplikace, prognózy*. Vyd. 1. Praha: Academia. ISBN 80-200-0193-X.
- KURYŁOWICZ, J. 1949. *Principy strukturní syntaxe I*. Praha: Univerzita Karlova.
- KURYLOWICZ, J. 1960. *Esquisses linguistiques*. Kraków: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- LAMB, S. M. 1966. *Outline of Stratificational Grammar*. Washington: Georgetown University Press.
- LEONT'JEV, A. A., A RJABOVA, T. V. *Fazovaja struktura rečevogo akta i priroda planov*, Plany i modeli budoušého v reči, Tbilisi 1970.
- LEWIS, M., a kol 2015. *Ethnologue: Languages of the World, Eighteenth edition*. Dallas: SIL International.
- LOUKOTKA, Č. 1945. *Vývoj písma*. Praha: Orbis, 1946.
- MARTINET, A. 1960. *Éléments de linguistique générale*. Paris: Armand Colin.
- MORRIS, C. W. 1970. Základy teorie znaků. In NEBESKÝ, L., et al. *Lingvistické čítanky: Sémiotika sv. 2*. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- NEBESKÁ, I. 1992. *Úvod do psycholingvistiky*. Praha: H&H. ISBN 80-85467-75-5.
- PEIRCE, Ch. S. 1997. *Sémiotika*. Praha: Karolinum. ISBN 80-7184-356-3.
- REHBEIN, J. 1977. *Komplexes Handeln (Elemente zur Handlungstheorie der Sprache)*. Stuttgart: Metzler.
- SAPIR, E. 1921. *Language*. New York: Harcourt, Brace and company. ISBN 1-58734-086-0.
- SAUSSURE, F. 1990. *Kurz obecné jazykovědy*. Praha: Academia.
- SEARLE, J. R. 1969. *Speech Acts, An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN 052109626X.
- SEARLE, J. R. 1983. *Intentionality: An Essay in the Philosophy of Mind*. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN 0521273021.
- SGALL, P. 1964. *Cesty moderní jazykovědy*. Praha: Orbis.
- SKALIČKA, V. 1935. *Zur ungarischen Grammatik*. Praha: FF UK.
- STEPANOV, J. S. 1971. *Sémiotika*. Moskva: Nauka.
- ŠČERBA, L. V. 1931. *O trojakom aspekte jazykovych javlenij*. Izv. AN SSSR.
- VACHEK, J. 1970. *U základů pražské jazykovědné školy*. Praha: Academia.
- WEISGERBER, L. 1951. *Gesetz der Sprache*. Heidelberg: Quelle & Meyer.